

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМ МИНИСТИРЛИГИ

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қол жазба ҳуқықында
УДК

ҚАНГЛЫБЕКОВ ҚУЎАТБАЙ ДАЎЛЕТБАЕВИЧТИҢ

«Машина-трактор паркleri искерлигин басқарыўдың информациялық
анализ тәмийнатындағы машқалалары»

5A230901- Бухгалтериялық есап

Магистр

академиялық дәрежесин алыў ушын жазылған
диссертация

Илимий басшы:
доц. Ситмуратов Т.

Нөкис - 2014

МАЗМУНЫ

	Кирисиў	
I бап.	Финанслық есабаттың теориялық тийкарлары, экономикалық әҳмийти ҳәм тийкарғы принципери	
1.	Финанслық есабаттың мазмуны, курамы, түрлери ҳәм қолланылатуғын тийкарғы талаплар	
2.	Өзбекстанда финанслық есабат концепциясы ҳәм оның ва финанслық есабаттың ҳалық аралық стандартлары (IAS) менен интеграцияласыўы (салыстырмалы анализ).	
II бап.	Финанслық есабатты дүзиў методикасы ҳәм оны жетилистириў	
1.	Бухгалтерия балансының мазмуны, экономикалық әҳмийети, дүзиў усылы ҳәм информация менен тәмийнлеў имканиятлары	
2.	Информациялық тәмийнатта финанслық нәтийжелер ҳаққындағы есабаттың мазмуны, дүзиў методикасы ҳәм оны жетилистириў	
3.	Пул ағымлары ҳаққындағы есабаттың мазмуны, оны дүзиў усыллары ҳәм жетилистириў	
III бап.	Машина трактор парклериниң информациялық тәмийнатындағы мәселелер ҳәм финанслық көрсеткишлерди анализлеўди жетилистириў	
1.	Машина трактор парклериниң тийкарғы фонды (қураллар) бойынша аналитикалық жумысларды шөлкемлестириў	
2.	Машина трактор парклериниң тийкарғы қураллар менен тәмийнлениўиниң анализин жетилистириў	
	Жуўмақлаў	
	Қосымшалар	
	Пайдаланылған әдебиятлар дизими	

Кирисиў

Теманың актуаллығы. Экономикалық реформалардың алып барылыўы менен барлық тараўларда жедел пәтлер өсимин бақлаўға болады. Әлбетте бул жетискенликлердиң барлығының негизинде алып барылып атырған түптен ойлап узақ келешекти ойлаған ҳалда елимиз журбасшысының социал-экономикалық тараўлардағы реформалары, соныңдай қабыл етилген концепциясында экономика тараўларында еле де ислениўи керек болған ўазыйпалар белгиленип берилиўи жүдә әҳмийетли саналады.

Өткен 22 жыл даўамында дўнъя жүзи мәмлекетлери, соның ишинде ири трансмиллий корпорацияларына ийе мәмлекетлер дағдарыс алдында қыйын финанслық ҳәм экономикалық жағдайда қалған бир пайытта Өзбекстан турақлы адымлар менен өз таңлаған жолын даўам ете алды.

Буның айкын мысалы сыпатында 2007-жылы 9,5% болса, 2008-жылда 9,0% ал дағдарыс басланған соңғы 2009-жылы 8,1% бенен жыл жуўмақлаған. Әлбетте финанс-экономикалық дағдарыс кери тәсирин көрсетти. Бирақ өз ўақтында көрилген шаралар, көплеген мәмлекетлер “-” пенен жуўмақлаған пайытта унамлы нәтийже менен жуўмақланыўы бул үлкен нәтийже саналады. 2010-жылда болса 8,5% ке өсим тәмийнлениўи, 2011-жылда 8,3%ке өсим тәмийнлениўи, 2012-жылда 8,2%ке өсимниң болыўы, өткен жыл бойынша 8%¹ке өсиминиң тәмийнлениўи экономиканың турақлы адымлары менен раўажланыўынан дерек береді.

Усыған байланыслы Президентимиздиң Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Кәримовтың елимизди 2013-жылда социаллық-экономикалық раўажландырыўдың жуўмақлары ҳәм 2014-жылға мөлшерленген экономикалық бағдарламаның ең әҳмийетли ўазыйпаларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң мәжилисинде “2014 жыл жоқары пәтлер менен раўажланыў, бәрше имканиятларды иске қосыў, өзін ақлаған

¹ «Еркин Қарақалпақстан» 21.01.2014 жыл № 9 (19471)

реформалар стратегиясын избе-из даўам еттириў жылы болады”¹ атлы баянатында, елимизде қабыл етилген 2011-2015-жылларда санаатты үстин дәрежеде раўажландырыў бағдарламасы хәм өндиристи модернизациялаў, техникалық хәм технологиялық жаңалаўға тийисли тармақлық бағдарламалардың избе-из әмелге асырылыўының нәтийжесинде санаат курамында жоқары қосымша қунға ийе болған, бәсекиге шыдамлы өнимлер таярлап атырған қайта ислеў тармақларының орны барған сайын бекемленип бармақта. Бүгинги күнде елимизде ислеп шығарылып атырған санаат өнимлериниң 78 проценттен асламы әйне мине усы тармақлардың үлесине туўра келип атырғанлығын, 2013-жылда жоқары технологияларға тийкарланған машина қурылысы хәм металлды қайта ислеў санааты 121 процентке, қурылыс материаллары санааты 113,6 процентке, жеңил санаат 113 процентке хәм азық-аўқат санааты 109 процентке өскенин атап өткен еди.

Әлбетте, бул тараўлардың ишинде аўыл хожалығына жәрдем бериўши, хызмет көрсетиў тараўы саналған машина трактор парклериниң искерлиги де салмақлы орын тутады. Бул кәрханаларда бухгалтериялық есап-санақ жумысларын жолға қойып барыў, мағлыўмат дереклери саналған есабат таярлаў бойынша жумысларды дурыс жолға қойыў, олар тийкарында алып барылатуғын аналитикалық жумысларды жеңиллестириўге жәрдем береді. Сонындай бул информациялық тәмийнаттан сыртқы пайдалыныўшылар өзлериниң инвестициялық ямаса финанслық режелестириўлеринде пайдалыўлары рационал шешимлер қабыл етиўге жәрдем береді.

Биз усы усаған мәселелердиң бири сыпатында “Машина-трактор парклери искерлигин басқарыўдың информациялық анализ тәмийнатындағы машқалалары” темасындағы магистрлық диссертация темасын таңлап алған едик.

¹ «Еркин Қарақалпақстан» 21.01.2014 жыл № 9 (19471)

Кәрханаларды басқарыуда мағлыұмат пенен тәмийнлеу хәм есап-санақ жумысларының аналитикалық процедураларын информациялық тәмийнат мәселелери жетилистириу бойынша алып барылып атырған илимий-әмелий изертлеулер узақ жыллар дауамында дауам етип атырғанлығы, биз алдымызға қойған машқала қаншелли дәрежеде актуаль екенлигинен гууалық бермекте. Бул машқала батыстың атақлы экономист-алымларының да Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл, В.Б.Ивашкевич, В.Ф.Палий, С.С.Сатубалдин, А.Д.Шеремет хәм басқалардың илимий мийнетлеринде сәулеленийин тапқан. Бул мәселелерди изертлеуде өзбек экономист алымлары хәм практиклеринен Е.Абдуллаев, М. Пардаев, А.М.Жуманов, Т.Жураев, О.Бобожонов, А.Эргашев, Р. Дусмуратов, А. Ибрахимов хәм басқаларды атап өтиу мүмкин. Қарақалпақстан Республикасында болса У. Акмурзин., Т. Ситмуратов., С. Байжанов., К. Исмайловларды да атап өтсек болады. Бирақ, бул алымлардың мийнетлеринде Қарақалпақстан шәраятында санаат кәрханаларында узақ мүддетли активлерди есапқа алыу хәм аудити өткерийу мәселелери еле толық үйренбеген. Соның ушын биз бул тема бойынша магистрлық диссертация жумысын жазыуды алдымызға мақсет етип қойған едик.

Айтып өтилгенлердің барлығы таңланған теманың актуаллығынан дерек береді хәм бул бағдарда изертлеу өткерийу зәрүриятын жүзеге келтиреді.

Магистрлик диссертациясының мақсети хәм ўазыйпалары. Изертлеудің тийкарғы мақсети экономикалық мөкан еркинлесип атырған хәзирги шараятта финанслық есабатларды дүзиудің теориялық, методикалық хәм шөлкемлестириушилиқ-техникалық тәреплерин жетилистириу бойынша усыныслар ислеп шығыудан ибарат.

Бул мақсетке ерисиу ушын төмендеги ўазыйпалар белгилеп алынды:

- **финанслық есабаттың мазмунын есапшылық, яғный әмелий искерлик хәм есаптаныўлық, яғный илимий көз-қарасынан характерлеў;**
- **финанслық есабаттың әҳмийетлилигин белгилеўши критерияларды улыўмаластырыў хәм баҳалаў;**
- **финанслық есабат халық аралық стандартлары (IAS) қәлиплесиўиниң негизи хәм миллий стандартларды ислеп шығыўдағы әҳмийетин дәлиллеў;**
- **финанслық есабат халық аралық стандартлары (IAS) хәм миллий стандартларды (БЕМС) салыстырмалы анализлеў тийкарында улыўма хәм парық қылыўшы тәреплерин ашып бериў;**
- **финанслық есабат элементлери хәм жаңа счётлар режеси классификацияланыўын салыстырмалы үйрениў тийкарында информацияларды қәлиплестириўдиң бирден-бир принциплерин көрсетиў;**

Изертлеўдиң предмети хәм объекти. Аўыл хожалық кәрханаларында финанслық есабатларды дүзиў хәм информациялық тәмийнат әмеллериниң комплекси изертлеў предмети болып есапланады.

Магистрлик изертлеў өткериў ушын объект сыпатында Қарақалпақстан Республикасы аўыл хәм суў хожалық министрлигине қараслы аўыл хожалық кәрханалары, соның ишинде «Қарақалпақ ММТП», хәм оның сыңар кәрханалары алынды.

Изертлеўдиң теориялық хәм методикалық негизлери. Магистрлик диссертациясы предметиниң теориялық, экономикалық хәм хуқықый-норматив өзгешеликлерин изертлеў диалектика методлары, Өзбекстан Республикасы ызамлары, Президент пәрманлары, Министрлер Кабинетиниң қарарларына тийкарланды. Соның менен бирге, изертлеўде мәмлекетимиз хәм шет ел алымларының жаңа информация технологиялары шараятында есап хәм есабат системасы машқалалары бойынша илимий дәретпелеринен де методикалық тийкар сыпатында пайдаланылды. Теманы ашып бериўде Республикамыз аўыл хожалығында экономикалық реформаларды және де

тереңлестіріу дәуірінде қабыл етилген хуқықый-норматив хужжетлер хәм де халық аралық хәм миллий есап стандартларына таянылды. Соның менен бирге аўыл хожалық кәрханаларында режелестіріу, есап жүритиу хәм есабат дүзиу мәселелерине тийисли тармақ бойынша инструкция-методикалар, темаға тийисли мәселелер бойынша илимий-әмелий конференциялардың материаллары хәм де изертлеу ушын объект етип алынған Қарақалпақ МТП хәм онын районлардағы бөлимлериниң бизнес реже, жыллық есабат, бухгалтерия есабының регистрлери хәм дәслепки хужжетлеринен пайдаланылды.

➤ **Изертлеудин илимий жаңалықлары.** Кәрханаларда финанслық есабатларды дүзиу методикасын раўажландырыуға алып келетуғын теориялық хәм әмелий нәтийжелер менен белгиленеди. Булар:

➤ финанслық есабаттың мазмунын есапшылық, яғный әмелий искерлик хәм есаптаныу, яғный илимий көз-қарасынан анықламалары қәлиплестірилди;

➤ финанслық есабат халық аралық стандартлары (IAS) қәлиплесиўиниң негизи хәм миллий стандартларды ислеп шығыудағы әҳмийети дәлилленди;

➤ финанслық есабат халық аралық стандартлары (IAS) хәм миллий стандартларды (БЕМС) салыстырмалы анализлеу тийкарында улыўма хәм парк қылыўшы тәреплери ашып берилди;

➤ финанслық есабаттың элементлери хәм жаңа счётлар режесиниң классификацияланыўын салыстырмалы үйрениу тийкарында информацияларды қәлиплестіриудин бирден-бир принциптери көрсетилди;

➤ Диссертацияның қурамы кирисиу, үш бап, жуўмақ хәм усыныслар, пайдаланылған әдебиятлар дизими хәм де қосымшалардан ибарат. Жумыстың қурамы оның мақсети, ўазыйпалары хәм бағдарларын аңлатады хәм де қосымшаларны өз ишине алған.

I бап. Финанслық есабаттың теориялық негизлери, экономикалық әхмийети хәм тийкарғы принциплери.

1. Финанслық есабаттың мазмуны, қурамы, түрлери хәм оған қойылатуғын тийкарғы талаплар.

Кәрхананың ағымдағы искерлиги администрация тәрeпинен басқарыў функцияларын бағдарлаў жолы менен әмелге асырылып, оның нәтийжелери бухгалтерия есабы системасында сәўлелендириледи. Хожалық жүритиўши субъект тәрeпинен белгили бир ўақыт аралығында әмелге асырылған хожалық операциялары ҳаққындағы информациялар тийисли есап регистрлеринде улыўмаластырылады хәм группаланған халда олардан бухгалтерия есабатларына өткериледи.

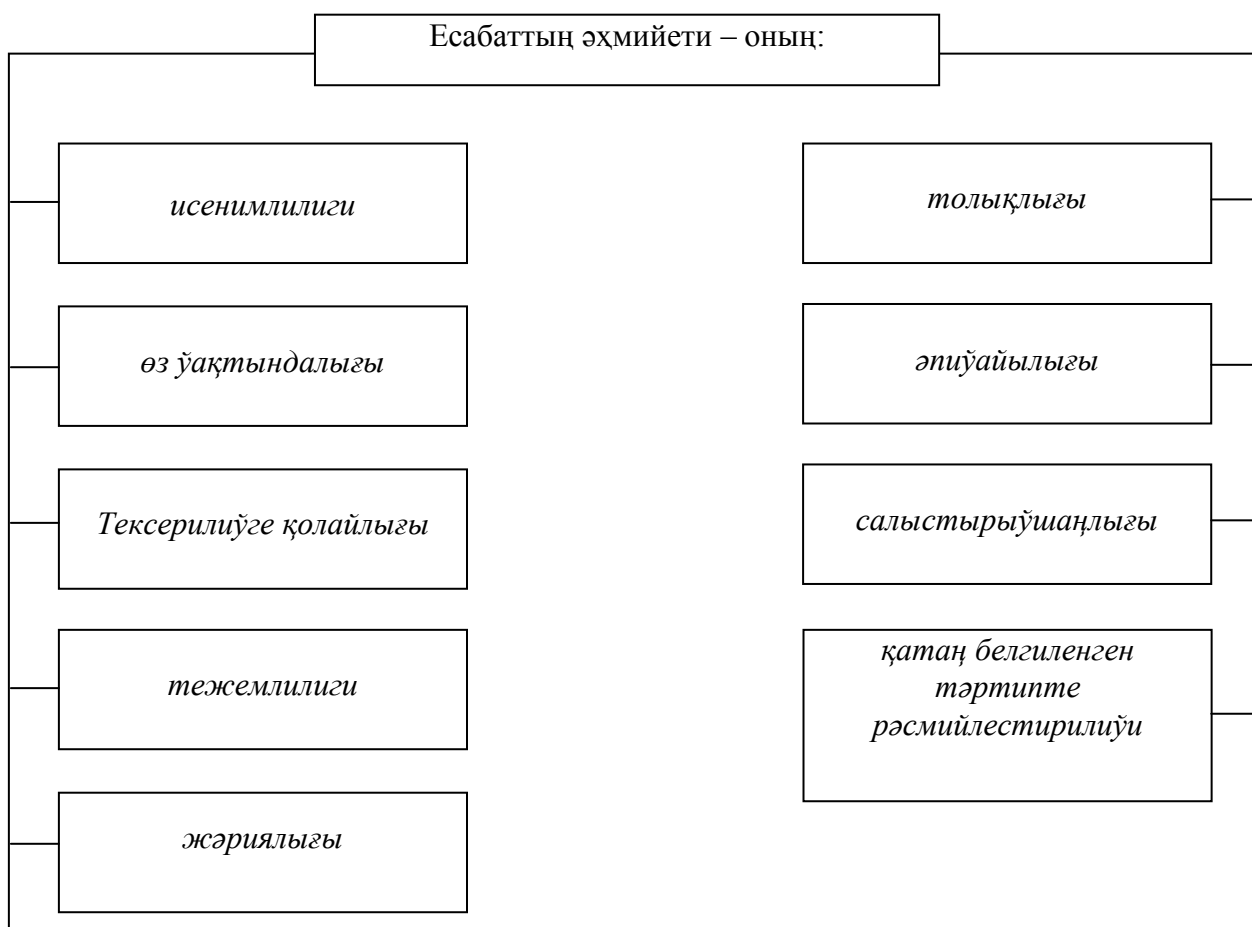
Профессор Б.Хошимов пикирине көре хожалық жүритиўши субъекттиң белгили дәўирдеги искерлик жуўмағын билиў ушын мағлыўматларды «улыўмаластырыў хәм бир системаға келтириў»ге есабат дүзиў жолы менен ерисиледи. Оның айтыўынша, «есабат хожалық жүритиўши субъектлердиң өткен ўақыт ишиндеги жумысларының нәтийжелери хәм шараятлары ҳаққындағы мағлыўматлар комплекси болып, оннан искерликти анализ, бақлаў хәм басқарыў мақсетинде пайдаланылады. Есабат мағлыўматлары сатылған өним, жумыс хәм хызметлер, оларды ислеп шығарыў, хожалық қаржылары хәм оларды қуралыў дереклери, жумыслардың финанслық нәтийжелери, салыққа тартыў хәм дивидендлер ҳаққындағы мағлыўматларды өз ишине алады».

«Бухгалтерия есабы ҳаққында»ғы ызыамның 18-статьясына муўапық финанслық есабаттың есабат дәўири 1-январьдан 31-декабрьге шекем болған календарь-жыл деп белгиленген. Жаңадан шөлкемлестирилген юридикалық шахслар ушын олар юридикалық шахс ҳуқықына ийе болған сәнеден баслап, юридикалық шахс есапланбайтуғын субъектлер ушын болса олар тийисли мәмлекет органларында дизимге алынған сәнеден баслап, сол жылдың 31-

декабрине шекем болған дәуір биринши есабат-жылы деп есапланыуы белгиленген.

Бухгалтерлик (финанслық) есабат – есабат дәуірі ушын кәрхана искерлигинің нәтижелери, тийисли түрде тастыйықланған формаларда усынылатуғын, өз-ара байланыслы көрсеткишлер топламы.

Финанслық есабатты дүзиу ҳәм жәриялау принципі бухгалтерия есабы методикасының тийкары есапланған әҳмийетли принциплерден бири болып есапланады.

1.1.1-сызылма. Финанслық есабаттың әҳмийети

Исенимlilik тек бухгалтерлик есабының информациялары емес, ал есаптың басқа түрлери, ең алдын-ала статистикалық есап мағлыұматларына тийкарланады. Бул жантасыудың бузылуы бизнес-реже дүзиу, хожалық искерлигинің ҳәр түрли бағаналарында мүлклерди оператив басқару

имканын да жоққа шығарады. Бул талап есабат ҳам реже көрсеткишлеринин салыстырыўшаңлығын талап етеди.

Бухгалтерия есабы мағлыўматларының *салыстырыўшаңлығын* тәмийнлеў мақсетинде есап сиясатына өзгерислер финанслық жылдың басында киритилиўи керек.

Толықлық анығырақ тийкарланған басқарыў қарарларын қабыллаў имканын береді. Бул мақсетте синтетикалық ҳам аналитикалық есап мағлыўматлары инвентаризация нәтийжелери ҳам ғәрезсиз аудиторлық шөлкеминин жуўмағы менен тастыйықланған болыўы керек.

Өз ўақтындалық зәрүр финанслық есабатларды тийисли жерлерге белгиленген мүддетлерде усыныўды билдиреди. Шөлкемлестириўшилиқ-хуқықый ҳам мүлкшилиқ формаларынан ғәрезсиз (бюджет шөлкемлеринен тысқары) барлық шөлкемлер хәр шеректе шерек жуўмақланғанынан кейин 30 күн ишинде финанслық есабатты усыныўы керек. Жыллық финанслық есабат-жыл жуўмақланғанынан соң 90 күн даўамында, егер басқаша мүддет Өзбекстан Республикасы ызамшылығы менен белгиленбеген болса, усынылыўы керек. Ол мүлк ийелеринин шөлкемлестириў хўжетлерине муўапық белгиленген тәртипте тастыйықланыўы керек.

Финанслық есабаттың *әтиўайылығы* оның қысқа ҳам түсиниклилигинен ибарат. Бухгалтерия есабының халық аралық стандартларға өткерилиўи бул талапты әмелге асырыўға жәрдем бермекте.

Финанслық есабаттың *тексериўге қолайлығы* онда усынылған информациядың қәлеген ўақытта тастыйықланыўы имканиятын нәзерде тутады. Бул шәрт онда усынылған информациядың бийтәреплигин билдиреди.

Салыстырыўшаңлық болып атырған процесслер ҳам өзгешеликлерди анықлаў мақсетинде хәр қыйлы ўақыт аралығында бир қыйлы көрсеткишлер бар екенлигин нәзерде тутады.

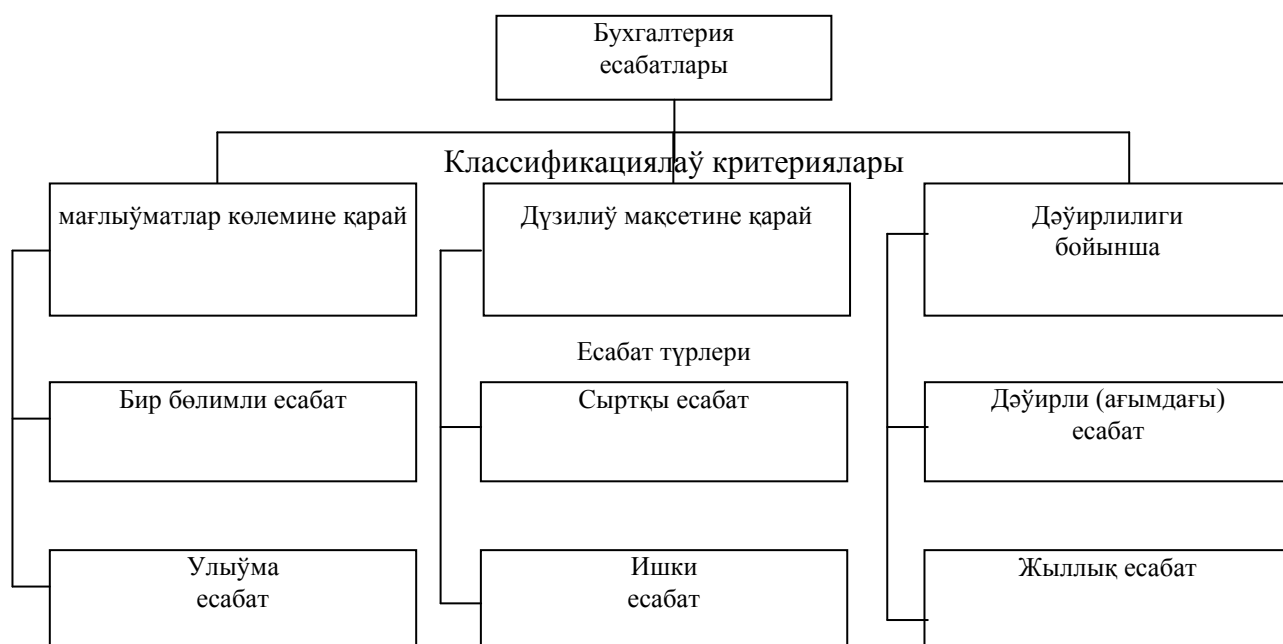
Тежемлилик тийисли есабат формаларын унификациялаў хэм стандартлаў, айырым көрсеткишлерди есабат мағлыўматларының сыпатына зыян жеткермейтуғын түрде қысқартыў жолы менен ерисиледи. Бул ең алдын-ала, информация-мағлыўматнама көринисиндеги көрсеткишлерге тийисли болады.

Финанслық есабатқа қойылатуғын талаптардан бири – оны *рәсмийлестиріу* болып есапланады. Бул финанслық есабатты дүзиў де мүлклер, мәжбүриятлар хэм хожалық операцияларын бухгалтерия есабында сәўлелендириў киби, өзбек тилинде хэм миллий валюта – сўмда әмелге асырылыўын билдиреди. Финанслық есабат кәрхананың басшысы хэм бас бухгалтери тәрәпинен имзаланып, мөр менен тастыйықланады.

Финанслық есабатты *жәриялаў* Өзбекстан Республикасы «Бухгалтерия есабы ҳаққында»ғы нызамының 20-статьясында белгиленген дизимдеги кәрханалар тәрәпинен әмелге асырылады. Оларға ашық акционерлик жәмийетлери, қамсызландырыў компаниялары, банктар, фонд хэм товар биржалары, инвестиция фондлары хэм басқа финанс мекемелери киреди.

Дәўирлик есабатлар есабат-жылы ишинде турақлы түрде белгили дәўир аралығы (күнлик, хәптелик, айлық, шереклик, ярым жыллык, 9 айлық) ушын дүзиледи. Жыллык есабат есабат-жылы тамамланғаннан соң дүзиледи (1.1.2-сызылма).

Финанслық есабатта кәрхана искерлигинен алынатуғын финанслық нәтийжелер, олардың экономикалық көринисине муўапық түрлери бойынша топарланып сәўлелендириледі. Активлер, пассивлер хэм капитал баланста кәрхана финанслық жағдайын туўрыдан-туўры баҳалайтуғын элементлерге киреди.

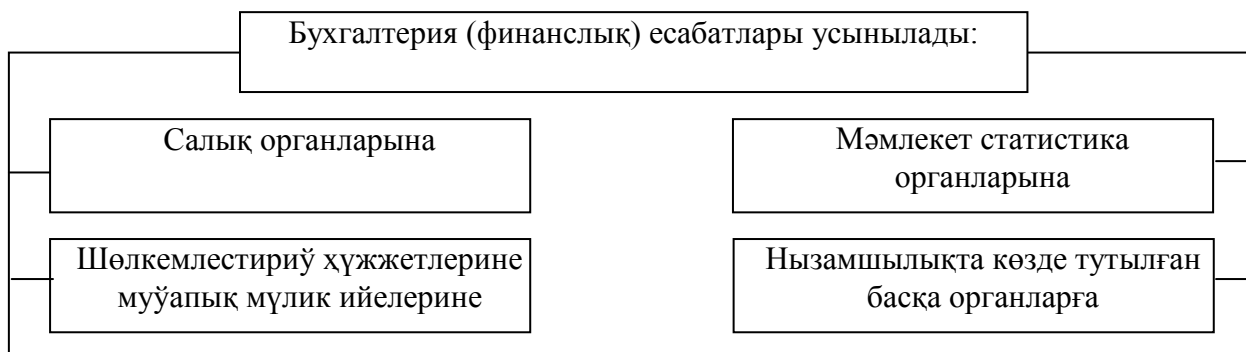
1.1.2-сызылма. Бухгалтерия есабатларының классификацияланыўы*

Өзбекстан Республикасы «Бухгалтерия есабы ҳаққында»ғы нызамының 16-статьясына муўапық финанслық есабат төмендеги тийкарғы формаларды өз ишине алады:

- бухгалтерия балансы;
- финанслық нәтийжелер ҳаққында есабат;
- тийкарғы қураллар ҳәрекетини ҳаққындағы есабат;
- пул ағымлары ҳаққында есабат;
- жеке капитал ҳаққында есабат;
- түсиндириўлер, есап-китаплар ҳәм финанслық есабатқа түсиндириўлер.

Бухгалтерия есабын жүритиўде ол яки бул қағыйдалар қолланылыўы мүмкин болмаған ўақыттағы фактларды көрсетиў ҳәм тийисли тийкарлаўларды түсиндириў хатында келтириў зәрүр. Кери жағдайда бундай қағыйдаларды қолланыў бул жағдайды усы қағыйдаларды қолланыўдан бас тартыў деп қаралады ҳәм кәрхана тәрәпинен бухгалтерия есабы ҳаққындағы әмел қылынып атырған нызамшылықты бузыў деп тән алынады.

Ўзбекистон Республикасы «Бухгалтерия есабы ҳаққинда»ғы нызамының 19-статьясына муўапық хожалық жүритиўши субъектлердиң финанслық есабатлары төмендеги органларға усынылады: (1.1.3-сызылма)

1.1.3-сызылма. Финанслық есабат усынылатуғын органлар.

2. Ўзбекистанда финанслық есабат концепциясы ҳәм оның финанслық есабат ҳалық аралық стандартлары (IAS) менен интеграцияласыўы (салыстырмалы анализ).

Қәнигелестирилген ҳалық аралық шөлкемлер тәрәпинен жаратылатуғын финанслық есабат ҳалық аралық стандартлары (ФЕХС)ның әҳмийети пүткил дүньяда жыл сайын артып бармақта. Бирақ, бухгалтерия есабын ҳалық аралық дәрежеде стандартластырыў процеси қурамалы ҳәм бухгалтерия есабы миллий стандартларының ҳәр қыйлылығы менен байланыслы бир қатар машқалаларды шешиўди талап етеди. Олар есап объектлерин ҳәр қыйлы баҳалаў, есабат көрсеткишлерин ҳәр қыйлы анықланыўын белгилейди. Хәттеки ол яки бул объектти есапқа алыўға жантасыўдағы бир өзгешелик усы объект пенен байланыслы болған, басқа объектлердеги көрсеткишлердиң парқ қылыўына алып келеди.

ФЕХС (IAS)ға муўапық «финанслық есабаттың мақсети компанияның финанслық жағдайы, искерлик нәтийжелери ҳәм финанслық жағдайындағы өзгерислер ҳаққындағы информацияларды усыныўдан ибарат». Бул

информация басқарыу қарарларын қабыллауда пайдаланыушылардың кең курамына усынылады.

ФЕХС (IAS) бойынша финанслық есабаттан пайдаланыушылар төмендеги жети топарға бөлинеди:

1. Инвесторлар капитал қойыу, қымбат бахалы қағазларды сатып алыу, ушлап турыу яки сатыу, хэм де кәрхананың дивиденд төлей алыу жарамлылығын бахалау ушын жәрдем беретугын информациялар менен қызығады.

2. Жумысшылардың өзлери жалланған кәрхананың турақлылығы хэм дәрәматлылығы, ис ҳақы, напақа хэм жумыс пенен тәмийнлеу имканиятлары ҳаққындағы информациялар қызықтырады.

3. Қарыз бериушилерге берилген қарызды қайтарып алыу хэм алынатуғын пайызлар бойынша рисклерди анықлауға имкан беретугын информациялар зәрүр.

4. Товар жеткерип бериушилерди олар алдындағы қарызларды уақтында төлениуин анықлау ушын зәрүр информациялар қызықтырады.

5. Қарыйдарлар кәрхананың турақлылығы ҳаққындағы информациялар менен қызығады, тийкарынан оның менен узақ мүддетли шәртнамалары болғанда.

6. Хүкимет хэм оның органлары салық сиясатын, миллий дәрәматтың көлемин анықлау, ресурсларын бөлистириу хэм т.б.ларды анықлау ушын кәрхана искерлиги ҳаққындағы информациялардан пайдаланады.

7. Жәмәтшилик кәрханаларының миллий экономикасына қосып атырған үлеси, соның ишинде усынып атырған жумыс орынлары, жергиликли Товар жеткерип бериушилер хэм басқаларын қоллап кууатлауы сыяқлы кәрхана искерлиги ҳаққындағы хәр қыйлы информациялар менен қызығады.

Финанслық есабатты дүзиу хэм усыныу ушын кәрхана администрациясы жууапкер болып есапланады. Сондай-ақ, ол финанслық есабаттағы информациялар ушын мәпдар болып, оған режелестириу, қарар

кабыллаў хәм басқарыў бойынша мәжбүриятларын әмелге асырыўда жәрдем беретугын қосымша басқарыў хәм финанслық информацияларды алыў имканиятына ийе.

Өзбекстандағы финанслық есабаттан пайдаланыўшыларды ФЕХС дағы дизим менен салыстырып, Өзбекстанда финанслық есабаттан пайдаланыўшылар ФЕХСда белгиленген финанслық есабаттан пайдаланыўшылар дизими менен улыўма жағдайда сәйкес келиўин айтыў мүмкин. Усыған қарамастан бир қатар парқлар бар екенлигин көриў мүмкин:

1. Бизиң есабатлар биринши нәўбетте, ишки пайдаланыўшылар мүтәжликлерин қандырып, буларға шөлкемлестириўшилер хәм администрация киреди хәм бул пайдаланыўшылар норматив хұжжетлерде биринши орынға қойылады.

2. Бизиң нызамшылығымыз финанслық есабаттың салық органларына тапсырыў мәжбүрийлигин көрсеткен ҳалда финанслық есабаттың бақлаў функциясын тастыйықлайды.

Жәхән әмелиятында жағдай басқаша ФЕХС да биринши орында сыртқы информациядан пайдаланыўшылар мүтәжлигин қандырыў ўазыйпасы турады. Кәрхана администрациясы ҳаққында финанслық есабаттан пайдаланыўшы сыпатында ақырғы орында сөз жүритиледи. Бул ҳайран қаларлы емес: себеби ашық финанслық есабат кәрхана искерлиги ҳаққында басқа информация дереклерине ийе болмағанлар ушын дүзиледи. Бунда ФЕХСда санап өтилген есабаттан «сыртқы» пайдаланыўшылар избе-излиги әҳмийетли. Биринши орында инвесторлар, соң жумысшылар хәм кредиторлар келтириледи. Бундай избе-излик кәрхананың есабаттан пайдаланыўшыларға байланыслылық дәрежесин билдиреди. Кәрхананың жағдайы усы кәрхана тәрәпинен шығарылған қымбат баҳалы қағазлардың базар муғдары менен туўрыдан-туўры байланыслы болған батыс мәмлекетлеринде, пул қаржыларының дереги болса көп тәрәптен кредитлер хәм қарызларға байланыслы болып, финанслық есабат биринши нәўбетте

инвесторлар ҳам кредиторлар мўтажлигин қандыруу керек. Информациядан пайдаланыушылар дизиминиң ақырында жайласқан мәмлекет органларының финанслық есабатқа мўтажлиги ФЕХСға муўапық басқаша қандырылады. Хўкимет органлары кәрхананың финанслық есабаты мағлыўматлары бойынша «салық сиясаты»н белгилейди ҳам бул есабатлар ыызамшылықтың орынланыуы ҳам салықлардың дурыс төлениуи үстинен басқарылыуы ушын улыўма пайдаланылмайды. Финанслық есабатты дүзиудинң мақсетлери ҳам оннан пайдаланыушыларын Өзбекстан Республикасы миллий стандартлары ҳам ФЕХС ға муўапық анализлеу 1.2.1 кестеде келтирилген, онда олар ортасындағы тийкарғы уқаслықлар ҳам парқлар салыстырылған.

1.2.1-кесте

**ӨзР БЕМС (UzNAS) ҳам ФЕХС (IAS) бойынша финанслық есабат
мақсетлериниң салыстырылыуы¹**

Уқаслықлары	
ӨзР БЕМС	ФЕХС
1. Финанслық есабатының мақсети – хожалық жүритиуи субъекттиң финанслық жағдайы ҳам финанс-хожалық искерлиги ҳаққында пайдаланыушыларға информациялар усынуу.	
2. ӨзР БЕМС ҳам ФЕХС бойынша информациядан пайдаланыушылар дизиими улыўма сәйкес келеди.	
Парықлары	
1.Финанслық есабат биринши нәўбетте мәмлекет салық органларының мәплерин қандырады.	1. Финанслық есабат биринши нәўбетте инвесторлар ҳам кредиторлар мўтажлигин қандырады.
2. Финанслық есабат салықларды дурыс есаплау ҳам ыызамшылыққа әмел қылынуын басқару қуралы болып хызмет етеди.	2. Финанслық есабат ыызамшылық орынланыуы ҳам салықларды есаплаудың дурыслығын тексеру қуралы болып хызмет етпейди.
3. ӨзР БЕМСда бундай ўазыйпа финанслық есабат алдына туўрыдан-туўры қойылмаған.	3. Финанслық есабат пул қаржыларының инвестициялау яки кредитлер дереклеринен түсимин болжау ушын пайдаланыушыға жәрдем бериуи керек.

¹ магистрант излениулери нәтийжесинде таярланған.

4. ЎзР «Бухгалтерия есабы ҳаққинда»ғы нызамының 19-статьясында финанслық есабат мәжбүрий тәртіпте усынылатугын пайдаланыўшылар дизими көрсетилген болып басқа пайдаланыўшылар толық берилмеген.	4. ФЕХС да финанслық есабаттан пайдаланыўшылар барлық топарларының дизими берилген.
5. ЎзР нызамшылығы финанслық есабаттан барлық пайдаланыўшылардың мәплерин характерлемейди.	5. ФЕХС финанслық есабаттан пайдаланыўшылар барлық топарларының мәплерин анықлайды.
6. ЎзР нызамшылығы финанслық есабаттан пайдаланыўшыларды ишки хәм сыртқыға бөлип, ишки пайдаланыўшыларға администрация сыяқлы мүлк ийелари де киреди.	6. ФЕХС пайдаланыўшыларды ишки хәм сыртқы пайдаланыўшыларға бөлместен, барлық пайдаланыўшылар кәрханаға қарата сыртқы пайдаланыўшылар болып есапланады
7. ЎзР нызамшылығы бойынша фирма администрациясы бухгалтерия есабатынан тийкарғы пайдаланыўшылар қатарына киреди хәм пайдаланыўшылар дизиминде биринши көрсетиледи.	7. ФЕХСға муўапық фирма администрациясы финанслық есабаттан тийкарғы пайдаланыўшы болып есапланбайды хәм пайдаланыўшылар дизиминиң ақырында көрсетиледи.
8. ЎзР нызамшылығы бойынша басқарыў ўазыйпаларын шешиў бухгалтерия есабатынан пайдаланыўдың мақсетлеринен бири болып есапланады	8. ФЕХС басқарыў ўазыйпаларын шешиў ушын финанслық есабаттан пайдаланыўды мақсет етип қоймайды.
9. ЎзР нызамшылығы фирманың зыян көрмеўине ерисиў ушын финанслық есабаттан пайдаланыўды мақсет етип қойған.	9. ФЕХС фирманың зыян көрмеўине ерисиўи ушын финанслық есабаттан пайдаланыўды мақсет етип қоймайды.

1.2.1-кестеден көринип турғанындай, финанслық есабаттың мақсетлери бойынша республика нызамшылығының өзинде өзгешеликлер бар. Ең әҳмийетли өзгешелик соннан ибарат, бухгалтерия есабы Ўзбекстанда алдын-ала мәмлекет салық хәм статистика органлары ушын мөлшерленген хәм өз каржыларын кәрханаға қойған бир қатар мүлк ийелери мәплерин сәўлелендирмейди. Буның себеби объектив хәм Республикадағы улыўма

экономикалық жағдай, корпоратив қымбат бағалы қағазлар базарының жақсы раўажланбағанлығы хәм де кәрхананың финанслық жағдайы олардың хукимет органларына жақынлығы хәм салық хәм басқа имтиязлар алыўына байланысly.

Бизиң пикиримизше, бухгалтерия есабатының мақсетин анықлаўда финанслық жағдай яки финанслық нәтийжелерге әҳмийет берилсе хәм қойылған мақсеттен келип шығып, есаптың улыўма принциплеринен ол яки бул объектлер бойынша есап жүритиў қағыйдаларына шекем болған, пүткил бухгалтерия есабы системасының дүзилиў негизин белгилеў мақсетке муўапық.

1-бап бойынша жуўмақлаў

Аўыл хожалығына жәрдем бериўши, хызмет көрсетиў тараўы саналған машина трактор парклериниң искерлиги де салмақлы орын тутады. Бул кәрханаларда бухгалтериялық есап-санақ жумысларын жолға қойып барыў, мағлыўмат дереклери саналған есабат таярлаў бойынша жумысларды дурыс жолға қойыў, олар тийкарында алып барылауғын аналитикалық жумысларды жеңиллестириўге жәрдем береди. Сонындай бул информациялық тәмийнаттан сыртқы пайдалыныўшылар өзлериниң инвестициялық ямаса финанслық режелестириўлеринде пайдалыўлары рационал шешимлер қабыл етиўге жәрдем береди.

Бухгалтерлик (финанслық) есабат – есабат дәўири ушын кәрхана искерлигиниң нәтийжелери, тийисли түрде тастыйықланған формаларда усынылатуғын, өз-ара байланысly көрсеткишлер топламы.

Финанслық есабатты дүзиў хәм жәриялаў принципи бухгалтерия есабы методикасының тийкары есапланған әҳмийетли принциплерден бири болып есапланады.

Бухгалтерия есабын жүритиўде ол яки бул қағыйдалар қолланылыўы мүмкин болмаған ўақыттағы фактларды көрсетиў хәм тийисли тийкарлаўларды түсиндириў хатында келтириў зәрүр. Кери жағдайда бундай

қағыйдаларды қолланыў бул жағдайды усы қағыйдаларды қолланыўдан бас тартыў деп қаралады хәм кәрхана тәрәпинен бухгалтерия есабы ҳаққындағы әмел қылынып атырған нызамшылықты бузыў деп тән алынады.

Өзбекстандағы финанслық есабаттан пайдаланыўшыларды ФЕХС дағы дизим менен салыстырып, Өзбекстанда финанслық есабаттан пайдаланыўшылар ФЕХСда белгиленген финанслық есабаттан пайдаланыўшылар дизими менен улыўма жағдайда сәйкес келиўин айтыў мүмкин. Усыған қарамастан бир қатар парқлар бар екенлигин көриў мүмкин:

Бизиң есабатлар биринши нәўбетте, ишки пайдаланыўшылар мүтәжликлерин қандырып, буларға шөлкемлестириўшилер хәм администрация киреди хәм бул пайдаланыўшылар норматив хўжжетлерде биринши орынға қойылады;

Бизиң нызамшылығымыз финанслық есабаттың салық органларына тапсырыў мәжбүрийлигин көрсеткен ҳалда финанслық есабаттың бақлаў функциясын тастыйықлайды.

Бухгалтерия есабатының мақсетин анықлаўда финанслық жағдай яки финанслық нәтийжелерге әҳмийет берилсе хәм қойылған мақсеттен келип шығып, есаптың улыўма принциплеринен ол яки бул объектлер бойынша есап жүритиў қағыйдаларына шекем болған, пүткил бухгалтерия есабы системасының дүзилиў негизин белгилеў мақсетке муўапық.

II бап. Финанслық есабатты дүзиў методикасы хэм оны жетилистириў.

1. Бухгалтерия балансының мазмуны, экономикалық әхмийети, дүзиў усылы хэм информация менен тәмийнлеў имканиятлары.

Хожалық қаржыларынн` quramı, jaylasıwı, ha`reketi ha`m olardınn` jurzege keliw dereklerindegi ha`m maqsetli belgileniwindegi o`zgerislerdi bir-birine salıstırıp, belgili bir sa`nege qun ko`rinishinde ulıwmalastırılğ`an jag`dayda sa`wlendiriw usılı *buxgalteriyalıq balans* delinedi

Balans eki o`z-ara baylanıslı bolg`an quramlıq bo`lekten ibarat: aktiv ha`m passiv. Bul atamalar latinsha bolıp, «aktivus»-aktiv, ha`rekettegi ha`m «passivus»-passiv, ha`reketsiz degen ma`nisti bildiredi.

Balans aktivinde qarjılar quramı, jaylasıwına ha`m qollanılıwına qarap: passivte bolsa qarjılardınn` quralıw derekleri: olardınn` kimdiki ekenligi ha`m qanday maqsetke mo`lsherlengenligine qarap toparg`a bo`lgen jag`dayda, pul ko`rinishinde belgili bir sa`nege sa`wlendiriledi. Balans aktivi ha`m passivi ha`mme waqta o`z-ara ten` bolıwı sha`rt.

Balans aktivinin` ha`m passivinin` o`z-ara ten`ligi onınn` aktivinde de, passivinde de bir qıylı xojalıq qarjıları sa`wlendiriliwinen kelip shıg`adı, lekin aktivte qarjılar quramı, jaylasıwı ha`m qollanıw forması boyınsha, al passivte payda bolıw derekleri ha`m maqsetli belgileniwi boyınsha sa`wlendiriledi.

Aktivtin` ha`m passivtin` o`z-ara ten`ligi u`lken qadag`alawshı a`hmiyetke iye bolıp, buxgalteriyalıq jazıwlardınn` tuwrılıg`ın tekseriwde ha`m esabat du`ziwde paydalanıladı.

Buxgalteriyalıq balanstınn` aktivindegi ha`m passivindegi statyalar qarjılarının` quramı, jaylasıwı ha`m payda bolıw derekleri boyınsha ekonomikalıq sıpatlamasına muwapıq eki bo`limge gruppalanadı.

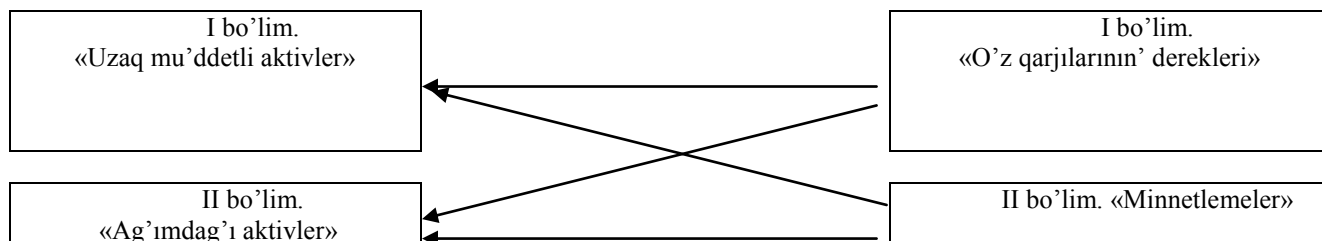
Ka`rxana balansının` aktivi quramına to`mendegi bo`limler kiredi:

I. «Uzaq mu`ddetli aktivler», II «Ag`ımdag`ı aktivler».

Passivte bolsa joqarıdag`ı bo`limler qarsısında to`mendegi bo`limler jaylasqan: I. «O`z qarjılarının` derekleri», II «Minnetlemeler».

Balans aktivindeki ha'm passivindeki ayırım bo'limlerdin' o'z-ara baylanishlig'in 2.1.1- sızılmada ko'rsetiw mu'mkin.

2.1.1-СЫЗЫЛМА.

Sızılmadan ko'rinip turg'anınday, uzaq mu'ddetli aktivler de, ag'ımdag'ı aktivler de, ka'rxananın' o'z qarjıları derekleri ha'm minnetlemeleri (qarız derekleri) esabınan quralıwı mu'mkin.

Buxgalteriyalıq balanstin' forması O'zbekstan Respublikası Finans Ministrliği ta'repinen tastıyqlanadı. U'lgı formadag'ı balanstı qısquartılğ'an halda to'mendegi keste ko'rinisinde keltiriw mu'mkin. (2.1.1- keste).

Buxgalteriyalıq balans bazar ekonomikası sha'rayatında ha'r qıylı mag'lıwmattan paydalanıwshılar ushın tiykarg'ı derek bolıp xızmet etedi. Xojalıq ju'rgiziwshi subektin' balanstı, menshik iyeleri, menedjerler ha'm basqarıw menen baylanışlı basqa adamlardı ka'rxananın' mu'lik jag'dayı menen tanıstıradı. Balanstan menshik iyesi nege iye ekenin, yag'nıy ka'rxana ko'z aldına keltire alatug'ın tovar-materiallıq zapaslar ha'm basqa da aktivler qanday mug'dar ha'm sapa qatnasında ekenligin biliw mu'mkin.

Бухгалтерия балансы

АКТИВ	qatar kodı	Esabat da'wiri basına	Esabat da'wiri aqırına	АКТИВ	qatar kodı	Esabat da'wiri basına	Esabat da'wiri aqırına
I. Uzaq mu'ddetli aktivler Tiykarg'ı qurallar Materiallıq emes aktivler I bo'lim boyınsha ja'mi				I. Өз қаржы дереклери Устав капиталы Қосылған капитал Резерв капиталы Бөлистирилмеген пайда I бөлім бойынша жәми			
II Ag'ımdag'ı aktivler ТМЗ Дебиторлар Пул қаржылары II бөлім бойынша жәми				II Миннетлемелер Узақ мүддетли миннетлемелер Ағымдағы миннетлемелер II бөлім бойынша жәми			
Balans aktivi boyınsha ja'mi				Баланс пассиви бойынша жәми			

Balansqa tiykarınan xojalıq ju'rgiziwshi subekt u'shinshi ta'repler aldındag'ı minnetlemelerin orınlay alıwı yaqi og'an finans jag'ınan qıyınshılıqlar qa'wip tuwdırıp turg'anın biliw mu'mkin.

Balans boyınsha xojalıq ju'rgiziwshi subekt finans-xojalıq iskerliginin' juwmaqlawshı finans na'tiyjesi esabat da'wirinde jeke kapitalının' o'siwi ko'rinishinde anıqlanıp, og'an muwapıq ka'rxana basshılarının' olarg'a isenip tapsırılğ'an materiallıq ha'm finans resursların saqlaw ha'm ko'beytiw uqıbı bahalanadı.

Balans mag'lıwmatları tiykarında qa'legen xojalıq ju'rgiziwshi subektin' operativ finans rejesi du'ziledi, aling'an paydag'a muwapıq pul qarjıları ha'reketin qadag'alaw a'melge asırıladı.

Balans mag'lıwmatları salıq uyımları, kredit mekemeleri ha'm ma'mleketlik basqarıw uyımları ta'repinen ken' paydalanıladı.

Balanstın' tu'rleri ko'p bolıp, olar to'mendegi belgileri boyınsha gruppalanadı:

- du'ziw deregi;
- menshik forması;
- mag'lıwmatlar ko'lemi;
- du'ziw waqtı;
- huqıqıy statusı;
- beriliw waqtı;
- qayta sho'lkemlestiriw ta'rtibi;
- du'ziliw forması;
- saplıq da'rejesi;
- iskerlik tu'ri;
- tarmaqlar boyınsha;
- du'ziw usılı boyınsha (2.1.2-sızılma).

Da'slepki (sho'lkemlestiriw) balansı tek bir ma'rte du'zilip, ka'rxanada buxgalteriyalıq esaptı ju'rgiziw usınnan baslanadı. Ol ka'rxana o'z jumısın baslap atırg'an waqta sho'lkemlestiriwshiler ta'repinen ustav kapitalına qosılatug'ın u'lesler ko'lemin bildiredi ha'm ka'rxana ustavı dizimge aling'anınan keyin yaki aktivler (u'lesler) ustav kapitalına qosılğ'annan keyin du'ziledi.

Ag'imdag'ı balanslar xojalıq ju'rgiziwshi subektin' pu'tkil iskerligi da'wiri dawamında belgilengen mu'ddetlerde du'ziledi. Olar baslang'ısh (kiris), aralıq ha'm juwmaqlawshı balanslarg'a bo'linedi. Baslang'ısh balans jıl basında, juwmaqlawshı balans jıl aqırında du'ziledi. Aralıq balanslar jıl dawamında du'ziledi. Aralıq balanslar juwmaqlawshı balanslardan, birinshiden, juwmaqlawshı balansqa ondag'ı statyalardı ashıp beriwshi bir qansha esabat fomaları qosılıwı menen parıqlanadı. Ekinshiden, aralıq balanslar, qag'ıydag'a muwapıq, tek ag'imdag'ı esap mag'lıwmatları tiykarında du'ziledi. Juwmaqlawshı balanstı du'ziwden aldın bolsa tolıq inventarizatsiya o'tkerilip, onın' na'tiyjeleri de balansqa ta'sir ko'rsetedi ha'm juwmaqlawshı balanstın' anıq du'ziliwine erisiledi.

Sanatsiyalawshı balanslar xojalıq ju'rgiziwshi subekt bankrot bolıwına jaqınlasqan waqıtta du'ziledi. Bunday sha'rayatlarda xojalıq ju'rgiziwshi subekt o'zin bankrot dep ja'riyalawı yaki kreditorlar menen qarızlar boyınsha to'lemlerdi uzaytıwg'a sha'rtnama du'ziwi za'ru'r boladı. Biraq kreditorlar ko'rgen zıyanlarının' qanshelli u'lken ekenligi ha'm keleshekte olardı qaplawg'a u'mit bar

ekenin biliwi za'ru'r. Sanatsiyalawshı balans auditorın' ja'rdeminde, xojalıq ju'rgiziwshi subekttegi haqıyqıy jag'daydı bahalaw maqsetinde esabat da'wiri tamamlanbastan aldın du'ziledi.

Saplastırıw balansı xojalıq ju'rgiziwshi subekt saplastırılıp atırğ'anda du'ziledi. Ol basqa balanslardan o'z statyalarının' esap (da'slepki yaki tikleniw) qunı boyınsha emes, al saplastırılıw payıtında ha'r bir aktivtin' satılıw mu'mkin bolg'an bahada bahalanıwı menen tu'pten parıq qıladı. «U'mitsiz qarızlar», «Zıyanlar», «Kelesi da'wir da'ramatları» ha'm «Kelesi da'wir qa'rejetleri» statyaları saplastırıw balansına kiritilmewi mu'mkin. Biraq gudvill, patent ha'm sawda belgileri qunı usag'an jan'a statyalar payda bolıwı mu'mkin. Saplastırıw da'wiri basınan barlıq o'z qarjıları arnawlı ashılutug'ın «Saplastırıw» sshyotında esapqa alınıp, onda keyinshelik mu'lik statyaları ha'm xojalıq ju'rgiziwshi subektti saplastırıw qa'rejetleri ortasındag'ı parıq ko'rsetiledi.

Bo'liniw balansı iri ka'rxananı bir qansha mayda ka'rxanalarg'a bo'liw, bir yamasa bir neshe bo'limshelerdi basqa ka'rxanag'a beriw waqıtında du'ziledi, bul basqa ka'rxanag'a o'tkeriw *o'tkeriw balansı* dep te ataladı.

Birlesiw balansı bir neshe ka'rxanalar bir ka'rxanag'a birleskeninde du'ziledi.

Huqıqıy statusı boyınsha buxgalteriya balansları to'mendegishe:

- ✓ *yuridikalıq ta'repler balansı;*
- ✓ *o'z aldına bo'linmler balansları.*

Yuridikalıq shaxslar balansı yuridikalıq shaxs statusına iye xojalıq ju'ritiwshi subektlar ta'repinen du'ziledi. Olardın' statusı O'zbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksinin' 39-statyasında belgilengen. Og'an muwapıq: «O'z mu'likinde, xojalıq ju'ritiwinde yaki operativ basqarıwında o'z aldına mal-mu'likke iye bolg'an ha'm de o'z minnetlemeleri boyınsha usı mal-mu'lik penen juwap beretug'in, o'z atınan mu'lklik yaki jeke mu'lklik emes huqıqlarg'a iye bola alatug'in ha'm olardı a'melge asıra alatug'in, minnetlemelerdi orınlay alatug'in,

*sudta dawager ha'm juwapker bola alatug'in sho'lkem yuridikalıq ta'rep bolıp esaplanadı"*¹.

Yuridikalıq shaxslar g'a'rezsiz balans yaki smetag'a iye bolıwı kerek».

O'z aldına bo'limler balansı ka'rxananın' yuridikalıq shaxs statusına iye bolmag'an, o'z aldına quramlı bo'limleri (tsexlar, bo'limler ha'm b.) ta'repinen du'ziledi. Yuridikalıq ta'repler ha'm ishki xojalıq bo'limleri balansları ortasındag'ı baylanıs ishki esaplasıw sshyotları sisteması arqalı a'melge asırıladı.

Beriw da'wiri boyınsha to'mendegi balans tu'rleri bar: kiris balansı, da'wirlik balans ha'm juwmaqlawshı balans.

Kiris balansı xojalıq ju'ritiwshi subektin' yuridikalıq ta'rep statusına iye bolıwı, yag'nıy onın' ma'mleket diziminen o'tkeriliwi menen tuwrıdan-tuwrı baylanıslı.

Da'wirlik balanslar ha'r bir esabat da'wiri (ay, sherek, yarım jıl, 9 ay) boyınsha du'ziledi.

Juwmaqlawshı balanslar esabat jılı juwmag'ı boyınsha beriledi. Bir waqıttın' o'zinde olar keyingi esabat jılının' basına kiris balansı bolıp, sonın' menen birge buxgalteriya esabının' tiykarg'ı printsiplerinen biri – u'ziliksizlik, yag'nıy iskerligi u'ziliksiz ka'rxana printsiplin bildiredi.

Qayta sho'lkemlestiriw ta'rtibi boyınsha buxgalteriya balansları belgili bir ka'rxananın' o'mir tsikline qaratılğ'an bolıp, onın' statusı O'zR PKtin' 49-statyasında ashıp berilgen ha'm qosıp jiberiw, qosıp alıw, bo'liw, ajratıp shıg'arıw ha'm o'zgertiw sıyaqlı qayta sho'lkemlestiriw tu'rlerin o'z ishine aladı.

Ma'selen, *"qosıp alıw formasında qayta sho'lkemlestiriw jag'dayların shette qaldırıp, jan'adan ju'zege kelgen yuridikalıq shaxslar ma'mleket diziminen o'tkerilgen waqtınan baslap yuridikalıq shaxs qayta sho'lkemlestirilgen bolıp esaplanadı"*².

¹ O'zbekstan Respublikası Puqaralıq Kodeksi, -T.: "Adolat", 2007-j. –B.22.

² O'zbekstan Respublikası Puqaralıq Kodeksi, -T.: "Adolat", 2007-j. –B.29.

Yuridikalıq shaxstı qayta sho'lkemlestiriw qag'ıydalarınan kelip shıqqan halda buxgalteriya balansları *kiris, bo'liniw, birlestiriw ha'm saplastırıw balanslarına* bo'linedi.

Kiris balansları belgili qarjılar ha'm qarjılar derekleri toplamınan ibarat bolıp, olarg'a ka'rxana o'z iskerligin baslag'an waqıtta iye boladı. Bunday balans qayta sho'lkemlestiriw na'tiyjesinde aldın iskerlik ko'rsetken ka'rxana ornında sho'lkemlestirilgen ka'rxanalarda du'ziledi.

Bo'liniw balansları sho'lkemlestiriwshiler qararı yaki sho'lkemlestiriw hu'jjetlerine muwapıq wa'killik berilgen yuridikalıq shaxslar yaki sud qararı boyınsha aldın iskerlik ko'rsetken ka'rxananı saplastırıw na'tiyjesinde sho'lkemlestirilgen ka'rxanalar mu'liklerin sa'wlelendiredi.

Bir ka'rxananın' o'z aldına quramlı bo'limleri basqa ka'rxanag'a o'tkerilgende, olardıń aktiv ha'm passivleri *o'tkeriw balansında* sa'wlelendiriledi.

Birlestiriw balansı qosıp alıw jolı menen qayta sho'lkemlestiriw na'tiyjesinde birlesken bir qansha sho'lkemlerdin' mu'liklerin sa'wlelendiredi. Yuridikalıq shaxs og'an basqa yuridikalıq shaxstı qosıp alıw formasında qayta sho'lkemlestirilgeninde qosıp alıng'an yuridikalıq shaxstın' iskerligi toqtatılğ'anı haqqındag'ı jazıw yuridikalıq shaxslardıń birden-bir ma'mleket reestrine kiritilgen waqıttan baslap yuridikalıq shaxs qayta sho'lkemlestirilgen bolıp esaplanadı.

Saplastırıw balansları bankrot dep ja'riyalang'an ka'rxana mu'liklerin sa'wlelendiredi.

Ka'rxana finanslıq jag'dayının' jamanlasıwına qarap saplastırıw balansları to'mendegi ko'rinishlerde du'ziledi:

- ✓ *kiris saplastırıw balansı;*
- ✓ *aralıq saplastırıw balansı;*
- ✓ *juwmaqlawshı saplastırıw balansı.*

Olardıń ha'r biri saplastırılıp atırg'an ka'rxana mu'liklerin satıw mu'mkin bolg'an bahada bahalanıp du'ziledi.

Du'ziliw forması boyınsha buxgalteriya balansları bir ta'repleme (vertikal) ha'm eki ta'repleme (gorizontal) balanslarg'a bo'linedi.

Bir ta'repleme (vertikal) balanslar vertikal ko'riniste du'zilip, aldın balans aktivinin' bo'lim ha'm ba'ntleri, onnan keyin passiv bo'limleri ha'm ba'ntleri keltiriledi.

Eki ta'repleme (gorizontal) balanslar gorizontal ko'riniste du'ziledi. Onın' shep ta'repinde aktiv bo'limleri ha'm ba'ntleri, qarama-qarsı, yag'nıy on' ta'repinde passiv bo'limleri ha'm ba'ntleri sa'wlelendiriledi.

Balanstın' bunday du'zilisi ka'rxana finanslıq jag'dayın analizlewdi an'satlastıradi.

Saplıq da'rejesine qaray balanslar *brutto-balans ha'm netto-balanslarg'a* Brutto balans - bul barlıq ta'rtipke salıwshı (kontr-aktiv ha'm kontr-passiv) statyalardı o'z ishine alatug'ın balans. Brutto (brutto)—italyansha so'z bolıp, anıq awdarması «qopal», «taza emes» degen ma'nislerdi an'latadı. Brutto balans tu'ri tek g'ana ha'r qıylı ilimiy-izertlewler, balans tu'rinde ulıwmalastırıwdın' tariyxıy ta'replerin u'yreniw ha'm sog'an uqsas maqsetlerde du'ziledi.

Netto balans—bul ta'rtipke salıwshı statyalar (kontr-aktiv ha'm kontr-passiv sshyotlar) qaldıqları sa'ykes ra'wishte tiyisli statyalardan ayırıp taslang'an, yag'nıy tazalang'an balans. Netto (netto) so'zi de italyansha bolıp, «sap», «taza» degen ma'nislerdi bildiredi. Ha'zirgi waqıtta balanstın' buxgalteriyalıq esabı xalıq aralıq standartlarg'a muwapıq anıqlang'an, netto balansına sa'ykes keletug'ın tu'ri qollanıladı. Ma'selen, «tiykarg'ı qurallardın' eskiriwi», «materiallıq emes aktivler amortizatsiyası», «sawda u'stemesi» ha'm basqalar aktivtegi tiyisli statyalardan sa'ykes ra'wishte shegirip taslanıp, olardın' sap qaldıg'ı ko'rsetiledi. Passivte bolsa kontr-passiv sshyotlar qaldıg'ı, ma'selen «satıp alıng'an jeke aktsiyalar» statyasının' qaldıg'ı tiyisli statya qaldıg'ınan shegirip taslanadı.

Iskerlik tu'ri boyınsha balanslar tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı bolmag'an iskerlik balanslarına bo'linedi. Xojalıq ju'ritiwshi subektin' qa'nigelestirilgenligi ha'm

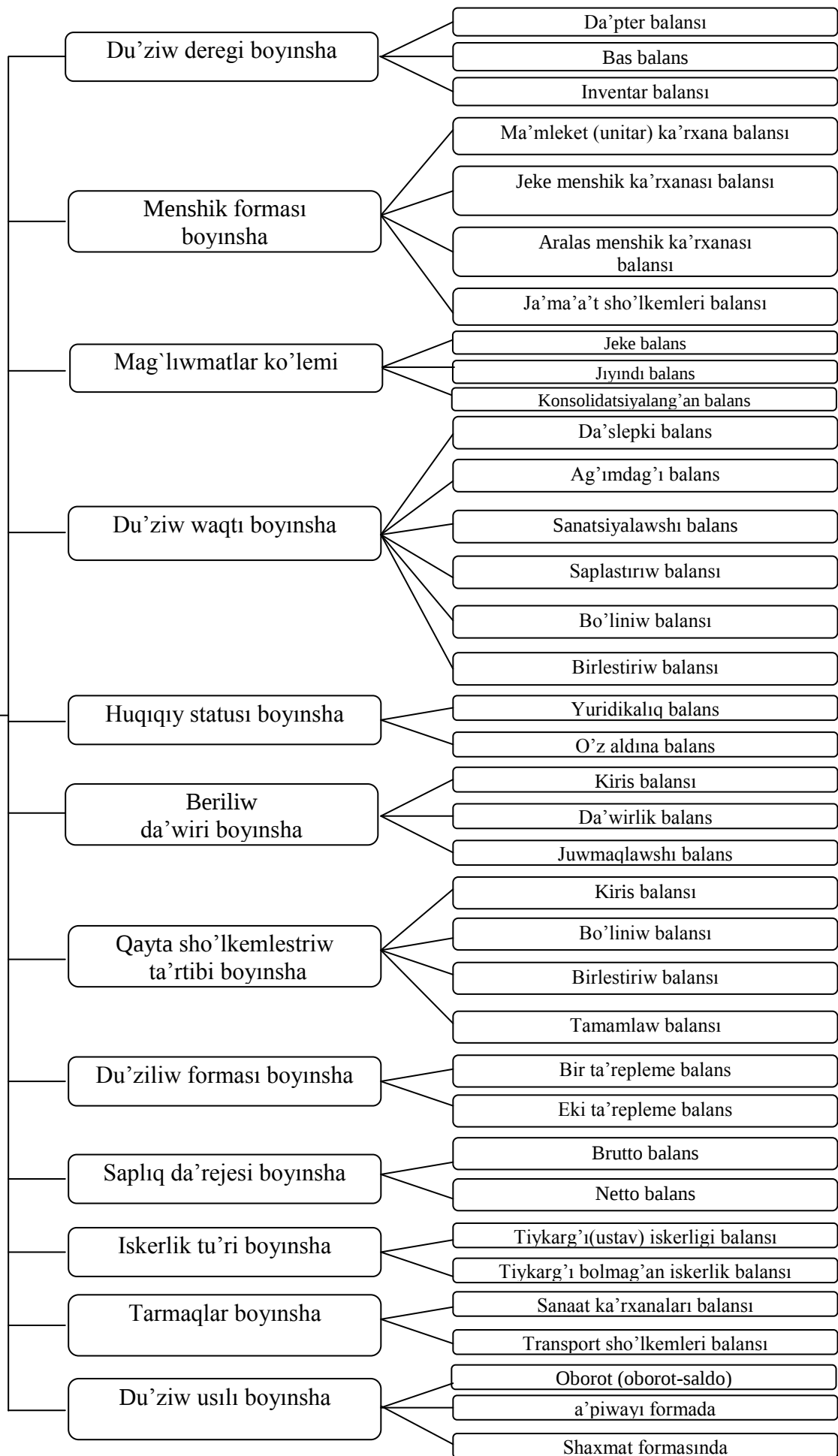
onın' ustavına sa'ykes iskerlik tiykarg'ı iskerlik delinedi. İskerliktin' barlıq basqa tu'rleri tiykarg'ı bolmag'an iskerlik esaplanadı.

Tarmaqlar boyınsha balanslar sanaat ka'rxanaları balansı, transport ka'rxanaları balansları ha'm t.b.larg'a bo'linedi.

Duziw usılı boyınsha buxgalteriya balansları *oborot (oborot-qaldıq), a'piwayı formadag'ı ha'm shaxmat formasındag'ı* balanslarg'a bo'linedi.

Xojalıq jumısının' barısında payda bolatug'ın operatsiyalar ta'sirinde ka'rxana qarjılarının' quramında ha'm olardın' payda bolıw dereklerinde, ayırım jag'daylarlarda olardın' ekewinde de o'zgerisler ju'zege keledi. Xojalıq qarjıları ha'm olardın' payda bolıw dereklerindeki ju'z bergen o'zgerisler balansta da tiyisli o'zgerislerge alıp keledi. Qarjılardın' qunı o'zgermegen halda tsikllıq aylanıs protsesinde olardın' buyım forması o'zgeredi, qarjılardın' payda bolıw dereklerinin' de forması o'zgeredi, xojalıq qarjıları ko'beyedi yaki kemeyedi. Lekin balanstın' tiykarg'ı qa'siyeti-xojalıq operatsiyaların sshyotlarda eki jaqlama sa'wlelendiriw ta'sirinde balans statyaları summası o'zgergende aktiv ha'm passiv ten'liginin' o'zgermesligi ba'rqulla saqlanadı. Bunı mısalda tastıyıqlawımız ushın awıl xojalıq ka'rxanasının' jıl basına du'zilgen balansın keltiremiz (2.1.2- keste) ha'm onın' xojalıq operatsiyaları ta'sirinde o'zgeriwin to'mendegi mısallarda ko'rip shıg'amız.

Buxgalteriya balansının klassifikatsiyasi

1-operatsiya. Qunı 8600,0 min' somlıq material sklادتan tiykarg'ı o'ndiriske berildi ha'm sarıplandı. Bul operatsiya na'tiyjesinde sklادتag'ı materiallar 8600,0 min' somg'a kemeydi (24200,0-8600,0=15600,0). Usı waqıttın' o'zinde tiykarg'ı o'ndiris qa'rejetleri 8600,0 min' somg'a ko'beyedi. (43850,0+8600,0=52450,0). Bul operatsiyadan son' balanstın' ja'mi summası o'zgermedi, tek balans aktivindegi statyalar arasında o'zgeris payda boladı.

2.1.2- keste

Baslang'ish balans

Aktiv	Summa, som	Passiv	Summa, som
Tiykarg'ı qurallar	1312600	Ustav kapitalı	1448960
Materiallar	24200	Xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha esaplasıwlar	39890
Tiykarg'ı o'ndiris	43850	Zat jetkerip beriwshiler	26200
Esap-kitap sshyotı	134400	B a l a n s	1515050
B a l a n s	1515050		

2.1.3- keste

1-operatsiyadan keyingi balans

Aktiv	Summa, som	Passiv	Summa, som
Tiykarg'ı qurallar	1312600	Ustav kapitalı	1448960
Materiallar (-8600)	15600	Xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha esaplasıwlar	39890
Tiykarg'ı o'ndiris (+8600)	52450	Zat jetkerip beriwshiler	26200
Esap-kitap sshyotı	134400	B a l a n s	1515050
B a l a n s	1515050		

Birinshi tiptegi balans o'zgerisinin', yag'nıy tek aktivtegi statyalar arasında payda bolg'an o'zgeristin' matematikalıq modelin du'zemiz.

Eger balans aktivi summalarının' ja'mi A, balans passivinin' summalarının' ja'min P, balans statyalarının' summasın-a dep qabıllasaq, to'mendegi matematikalıq modeldi du'zemiz.

$$\sum A + a - a = \sum P, (1)$$

Bul model to'mendegishe oqıladı: balans aktivinin' bir statyası ko'beyedi, basqası (onın' menen baylanıslı bolg'an) tap usı summag'a kemeyedi, na'tiyjede aktiv ha'm passiv summalar jıyındısı o'zgermeydi, olardıń o'z-ara ten'ligi saqlanıp qaladı.

2-operatsiya. Xızmetkerlerge esaplang'an is haqı summasınan 1450 som da'ramat salıg'ı uslandı. Bul operatsiyadan son' is haqı summası 38440,0 mın' som bolg'an (39890-1450= 38440) ha'm bir waqıttın' o'zinde balans passivinde 1450,0 mın' somg'a «Salıq ha'm ma'jbu'riy to'lemler boyınsha minnetlemeler» degen jan'a statya payda boladı.

2.1.4- keste

2-operatsiyadan keyingi balans

Aktiv	Summa, som	Passiv	Summa, som
Tiykarg'ı qurallar	1312600	Ustav kapitalı	1448960
Materiallar (-8600)	15600	Xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha esaplasıwlar (-14500)	25390
Tiykarg'ı o'ndiris (+8600)	52450	Byudjet penen esap-kitaplar (+14500)	14500
Esap-kitap sshyotı	134400	Zat jetkerip beriwshiler	26200
B a l a n s	1515050	B a l a n s	1515050

Solay etip, bul operatsiya na'tiyjesinde tek balans passivindegi statyalar arasında o'zgerisler ju'z bergen ha'm jıyındısı o'zgermegen.

Endi *ekinshi tiptegi o'zgeris*, yag'nıy tek passivtegi statyalarda payda bolatug'in, o'zgerislerdin' matematikalıq modelin du'zemiz. Bunda a'welgi sha'rtli belgilerden paydalanamız ha'm balans passivi statyalarının' summasın p ha'ribi menen belgileymiz. Bunda matematikalıq model to'mendegishe boladı:

$$\sum A = \sum P + p - p, (2)$$

Bul model balans passivindegi bir statya ko'beygende basqası (onın' menen baylanıslı bolg'an) tap usı summag'a kemeyedi dep oqıladı. Bul waqıtta ha'r bir aktiv ha'm passivtin' ayırım ja'mi summası o'zgermeydi ha'm olardın' o'z-ara ten'ligi buzılmaydı.

3. Operatsiya. “Zenit” zavodınan mutqa 500000 somlıq tiykarg'ı qural (televizor) qabıllap alındı. Bul operatsiya na'tiyjesinde balans aktivinde de, passivinde de o'zgeriw (ko'beyiw) ju'z bergen. Birinshiden, aktivtegi “Tiykarg'ı qurallar” ba'nti 500000 somg'a ko'beygen (1312600+500000 = 1812600), ekinshiden passiv ta'repte “Rezerv kapitalı” ba'nti payda boladı (500000 somg'a).

3-operatsiyadan keyingi balans

Aktiv	Summa, som	Passiv	Summa, som
Tiykarg'ı qurallar (+500000)	1812600	Ustav kapitalı .	1448960
Materiallar (-8600)	15600	Rezerv kapitalı (+500000)	500000
Tiykarg'ı o'ndiris (+8600)	52450	Xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha esaplasıwlar (-14500)	25390
		Byudjet penen esap-kitaplar (+14500)	14500
Esap-kitap sshyotı	134400	Zat jetkerip beriwshiler	26200
Balans	2 015050	Balans	2 015050

Solay etip, bul xojalıq operatsiyası na'tiyjesinde balans aktivi ha'm passivi bir qıylı summag'a ko'beyip, lekin balans ten'ligi buzılmag'an.

U'shinshi tiptegi o'zgeris ushın, yag'nıy o'zgeris balanstın' aktivindegi statyalarda da, passivindegi statyalarda da ko'beyiw ju'z bergende to'mendegishe matematikalıq model du'ziledi:

$$\sum A + a = \sum P + p, (3)$$

Bul model balans aktivinin' ha'm passivinin' statyaları bir qıylı summalg'a ko'beygende, bul summalg'a aktiv ha'm passiv summaları jıyındısı da ko'beyedi, aktiv ha'm passiv ten'ligi bolsa buzılmaydı.

4-operatsiya. Tovar jetkerip beriwshilerge esaplasıw sshyotınan 13900,0 mın' som qarız pul o'tkeriledi. Bul operatsiya na'tiyjesinde esaplasıw sshyotındag'ı qaldıq. 13900,0 mın' somg'a kemeydi (134400-13900=120500) ha'm bir waqıttın' o'zinde tovar jetkerip beriwshilerge bolg'an qarız da usı summag'a kemeydi (26200-13900= 12300).

Bul operatsiya balanstın' aktivinde de, passivinde de bir qıylı summag'a kemeyiwge alıp keldi. Lekin balans ten'ligi buzılmadı.

Joqarıdag'ı aylanıslardı sa'wlelendirgenimizden son' ka'rxana balansı to'mendegi ko'riniske keldi (2.1.6-keste).

To'rtinshi tiptegi o'zgeris ushın, yag'nıy o'zgeris balanstın' aktivindegi statyalarda da, passivindegi statyalarda da kemeyiw ju'z bergende matematikalıq model to'mendegishe du'ziledi:

$$\sum \dot{A} - \dot{a} = \sum \dot{B} - \dot{b} , (4)$$

2.1.6-keste

Juwmaqlawshı balans

Aktiv	Summa, som	Passiv	Summa, som
Tiykarg'ı qurallar (+500000)	1812600	Ustav kapitalı .	1448960
Materiallar (-8600)	15600	Rezerv kapitalı (+500000)	500000
Tiykarg'ı o'ndiris (+8600)	52450	Xızmetkerler menen miynet haqı boyınsha esaplasıwlar (-14500)	25390
		Byudjet penen esap-kitaplar (+14500)	14500
Esap-kitap sshyotı (-13900)	120500	Zat jetkerip beriwshiler (-13900)	12300
B a l a n s	2 001150	B a l a n s	2 001150

Bul model, aktiv ha'm passiv statyaları bir qıylı summag'a kemeygende, usı summag'a aktivtegi ha'm passivtegi summalar jıyındısı da kemeyedi, aktiv ha'm passiv ten'ligi bolsa buzılmaydı dep oqıladı.

Demek, xojalıq operatsiyaları ta'sirinde balansta ju'z beretug'ın to'rt tiptegi o'zgerislerin joqarıda ko'rip shıg'ılǵ'an to'rt matematikalıq model arqalı ta'riyplew mu'mkin eken.

Ko'rip shıg'ılǵ'an to'rt xojalıq operatsiyası balansta ju'z beretug'ın barlıq o'zgeris tu'rleri ushın mısıl bola aladı. Demek, ka'rxanada qansha xojalıq operatsiyası payda bolıwına qaramastan olar to'rt tipke bo'linedi:

1-tip. Aktiv statyalarındag'ı o'zgeris (aktivte ko'beyiw ha'm aktivte kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

II-tip. Passiv statyalarındag'ı o'zgeris (passivtegi ko'beyiw ha'm passivtegi kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

III-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında ko'beyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a ko'beyedi).

IV-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında kemeyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a kemeyedi).

Demek, ha'r qanday xojalıq operatsiyası bul ko'rsetilgen to'rt tiptin' o'zgerislerdin' birewinin' payda bolıwına alıp keldi.

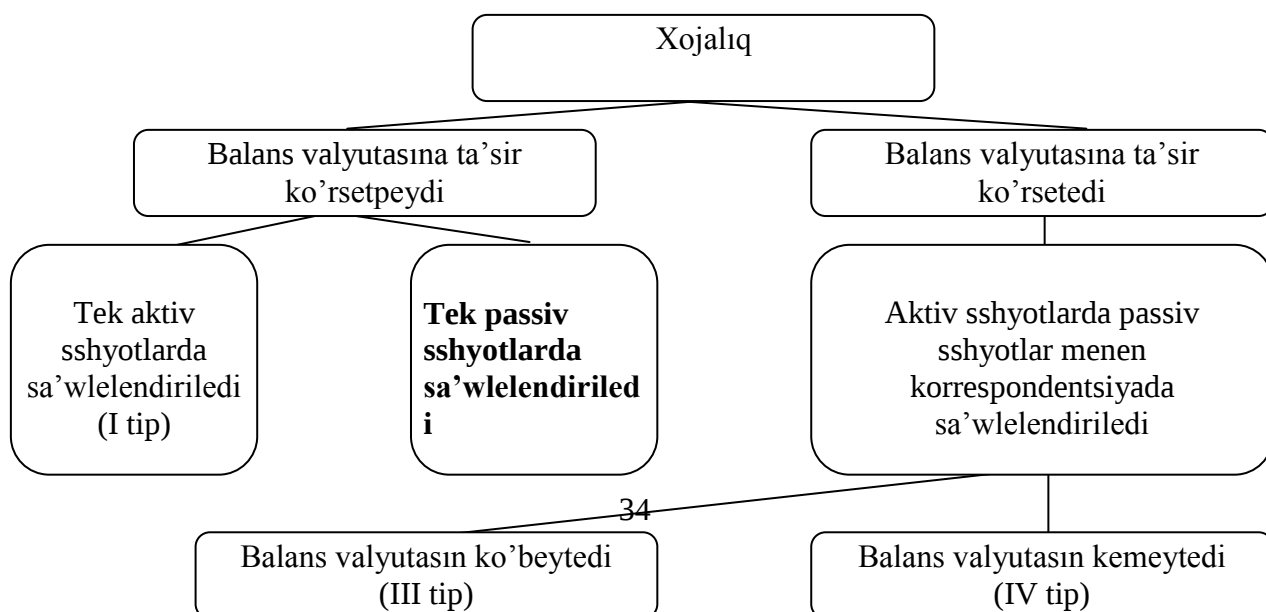
Joqarıda keltirilgen mısıl ha'm tu'siniklerge muwapıq xojalıq operatsiyaları ta'sirinde birinshi ha'm ekinshi tip o'zgerislerde, o'zgeris tek balanstin' aktiv bo'legindegi statyalar arasında yaki passiv bo'legindegi statyalar arasında ayrıqsha birinin' ko'beyip, ekinshisinin' kemeyiwine alıp keledi. Usının' menen birge balanstin' aktiv ha'm passiv bo'limlerinin' ja'mi summası o'zgermeydi.

U'shinshi ha'm to'rtinshi tip o'zgerisler bolsa, o'zgeris balanstin' aktiv bo'legindegi tiyisli statyalardı da, passiv bo'legindegi tiyisli statyalardı da bir waqta ko'beytedi (u'shinshi tip o'zgeris) ha'm kemeytedi (to'rtinshi tip o'zgeris). Usının' menen birge balanstin' ulıwma summasına ta'sir jasaydı, ko'beytedi, yaki kemeytedi (2.1.3-sızılma).

Xojalıq ju'rgiziwshi subektin' qarjıları		Xojalıq ju'rgiziwshi subekt qarjılarının' derekleri	
Aktiv		Passiv	
Ko'beyiw	Kemeyiw	Kemeyiw	Ko'beyiw
I-tip + a ←	→ - a	II tip - p ←	→ +p
+ a ←	IV tip - a ←	III tip → +p	
	→ - p		

Xo'jalik operatsiyalarının' balans du'zilisi ha'm valyutasına ta'siri to'mendegi sxemada keltirilgen:

2.1.3-sızılma

Buxgalteriyalıq balans mag'lıwmatlarga bay derek bolıp, olarg'a tiykarlanıp, xojalıq ju'rgiziwshi subekt finans-xojalıq iskerligi ha'm onın' na'tiyjeleri bahalanadı. Atap aytqanda, mine usınday u'lken a'hmiyetke iye bolg'anlıg'ı sebepli buxgalteriyalıq balans buxgalteriya esabatı formaları ishinde birinshi orında turadı. Ondag'ı mag'lıwmatlardın' mazmunın biliw ushın tek buxgalteriyalıq balanstın' du'ziliwi haqqında tu'sinikke iye bolıw g'ana emes, al ayırım ko'rsetkishler ortasındag'ı logikalıq ha'm o'zine ta'n baylanıslardı da biliw za'ru'r. Buxgalteriyalıq balanstın' mazmunın biliwde onı oqıw izbe-izligi de u'lken a'hmiyetke iye, sonday-aq tek buxgalteriyalıq balansqa ta'n bolg'an ayırım sheklewlerdi biliw za'ru'r.

Buxgalteriyalıq balanstın' aktivinin' ha'm passivinin' du'ziliwi ja'ne mazmunı ondag'ı mag'lıwmattan paydalanıwshılar, en' a'wele sırtqı paydalanıwshılarg'a qaratılğ'an. Debitorlıq ha'm kreditorlıq qarızlardın' jag'dayın ashıp beriwshi, ka'rxananın' ag'ımdag'ı qa'rejetleri yaki paydası esabınan quralg'an jeke kapital ha'm ayırım tu'rdegi rezervlerdin' qa'liplesiwın ashıp beriwshi statyalar tolıqlıq da'rejesinin' joqarılıg'ı usınnan kelip shıg'adı.

Balansqa ta'n ishki o'z-ara baylanıslar mag'lıwmattan paydalanıwshılar mu'ta'jliginin' qanaatlandırılıw da'rejesine baylanısı joq ha'm to'mendegilerden ibarat:

1. Aktivtegi barlıq bo'limler summaları jıyındısı passivtegi barlıq bo'limler summaları jıyınısına ten' bolıp, bul balanstın' mazmunı menen tu'sindiriledi.

2. Jeke kapitaldın' ko'lemi (passivtegi birinshi bo'lim) uzaq mu'ddetli aktivler (aktivtegi birinshi bo'lim) ko'leminen ko'p boladı. Bunday juwmaq da'lil talap qılmaydı. O'ytkeni, xojalıq ju'rgiziwshi subekttin' tiykarg'ı jumısı ag'ımdag'ı aktivlersiz mu'mkin emes dep qabıl etilgen. Sonın' ushın jeke kapitaldın' quramı uzaq mu'ddetli ha'm ag'ımdag'ı aktivlerdin' qa'liplesiwın ba'rqulla na'zerde tutadı. Milliy ekonomikalıq tarmaqlardın' o'zine ta'n o'zgeshelikleri aktivtegi mu'likler salmag'ına ha'r qıylı ta'sir ko'rsetedi.

Bul metod boyınsha esaplawlar o'z aylanis qarjılarının' bolıwın ko'rsetedi. Bul qarjılar ha'm rezervler ha'm de qa'rejetlerdi qa'liplestiriwshi mu'ddetli qarız dereklerinin' summası kapital ha'm rezervlerdin' ja'misin bildiredi (passivtin' birinshi bo'limi) ha'm de uzaq mu'ddetli kreditler ha'm qarız qarjılar (passivtin' ekinshi bo'limi) uzaq mu'ddetli aktivlerdi (aktivtin' birinshi bo'limi) shegirip taslag'an jag'dayda.

Solay etip, rezervlerdi ha'm qa'rejetlerdi qa'liplestiriwshi tiykarg'ı dereklerdin' ulıwma mug'darı qısqa mu'ddetli kreditler ha'm qarızlar summası qosılg'an jag'daydag'ı aldın'g'ı ko'rsetkish mug'darına ten'.

3. Uzaq mu'ddetli aktivler (balans aktivinin' birinshi bo'limi) tiykarınan o'z qarjıları esabınan qa'liplesiwin esapqa alıp, olardıń mug'darı xojalıq ju'rgiziwshi minnetlemeler (balans passivinin' ekinshi bo'limi) summasınan ko'p bolıwı mu'mkin, bazar ekonomikası rawajlang'an ma'mleketlerde olardıń qatnası 6/4 ha'm onnan joqarı bolıwı normal jag'day dep ta'n alınadı.

4. Balansta barlıq aktivler ha'm passivler ju'da' tolıq beriledi. Bul onın' aktivi ha'm passivi boyınsha ayırım statyaları, na'tiyjede ayırım mu'liklerdi qaplaw derekleri ortasında baylanıs ornatiwg'a imkan beredi. Ma'selen, uzaq mu'ddetli ha'm qısqa mu'ddetli qoyılmalardı qaplaw derekleri bolıp, arnawlı mo'lsheirlengen ha'r qıylı fondlar ha'm rezerv kapitalı bolıp esaplanadı.

Көринип турғанындай, бухгалтерия балансының ең улыўма түсиндирмеси, оның белгили шеклеўлеринде (статиклик, баҳалаў принципиниң реаллығы ҳәм т.б.) оннан пайдаланыўшыларға, алдын-ала мүлк ийелериниң финанслық турақлылығы ҳаққында зәрүр информацияларды усынады.

Бухгалтерия балансы элементлериниң классификацияланыўы №15-«Бухгалтерия балансы» атлы БЕМС ҳәм Өзбекстан Республикасы финанс Министрлигиниң 2002-жыл 27-декабрьдеги «Финанслық есабат формалары ҳәм оларды толтырыў бойынша қағыйдаларды тастыйықлаў ҳаққында» 140-санлы буйрығында келтирилген. Буннан тысқары, бухгалтерия балансы

элементлеринің классификацияланыуы №21 БЕМС 1-қосымшасы «Хожалық жүритиуі субъектлердің финанс-хожалық искерлигинің бухгалтерия есабы счётлар режеси» менен де байланысly. Россиялы атақлы алым Я.В.Соколовтың айтыуынша «счёт есап системасының бир бөлеги, система болса элементлер хэм олар ортасындағы информация (алмасыу) байланысlyлықларынан ибарат. Солай етип, хэр бир счёт – бул системаның элементи болып есапланады. Бухгалтерия балансы системаның модели болып хызмет етеди хэм сол себепли хэр бир счёт баланстың бир бөлеги болып есапланады.» Счёт бухгалтерия есабатының, соның ишинде бухгалтерия балансының курамлы бөлеги. Соның ушын счётлардың классификацияланыуы хэм бухгалтерия балансы элементлери (статьялары)нің классификацияланыуы өз-ара сәйкес келиуі мақсетке мууапық болады. Пикиримиздің дәлийли сыпатында жоқарыда айтып өтилген норматив хужжетлерге мууапық бухгалтерия балансы элементлеринің классификацияланыуы хэм счётлар режесинің классификацияланыуын салыстырып анализлеймиз (7-қосымша)

Салыстырмалы кесте (7-қосымша)дан көринип турғанындай, жаңа счётлар режесинің I хэм II бабы сәйкес түрде баланс активинің I хэм II бөлимлерине, III хэм IV бабы болса сәйкес түрде баланс пассивинің II хэм I бөлимлерине сәйкес келеди. Сондай-ақ бухгалтерия балансының активіндеги статьялар ликвидлик дәрежеси өсип барыушаң түрде жайластырылған болып, жаңа счётлар режесинің I хэм II бап счётлары логикалық жақтан баланс активіндеги статьялар жайласыуына туура келеди. Бухгалтерия есабаты статьяларының классификацияланыуы хэм счётлар бөлимлери хэм кодлары классификацияланыуының бир-бирине сәйкеслиги бухгалтерия есабаты элементлери яки класслары, яки счётлардың, яки онысының да бунысының да бир жалғыз принципке тийкарланғанлығынан дерек береди.

Жаңа счётлар режесиниң V бап 9-бөлиминдеги счётлардың барлығы транзит счётлар болып, олар финанслық есабаттың 2-формасы «Финанслық нәтийжелер ҳаққындағы есабат»ты дүзиў ушын хызмет етеди.

2. Информациялық тәмийнатта финанслық нәтийжелер ҳаққындағы есабаттың мазмуны, дүзиў методикаы ҳәм оны жетилистрийў.

Финанслық нәтийжелер – бул хожалық жүритиўши субъекттиң белгили есабат дәўиринде илажлылық искерлиги процесинде өзине қараслы қаржының артыўы яки кемейиўи болып табылады. Бухгалтерия есабында бундай искерлик нәтийжеси есабат дәўириндеги барлық пайдалар ҳәм зыянларды есаплаў жолы менен анықланады.

Пайда материаллық ислеп шығарыў тараўында илажлылық искерлиги процесинде жаратылады. Ислеп шығарыў факторлары (мийнет, капитал ҳәм тәбийий ресурслар) ҳәм хожалық жүритиўши субъектлердиң пайдалы ислеп шығарыў искерлигиниң биригиўи нәтийжесинде өним ислеп шығарылады, ол тутыныўға сатылғанда, товар болып есапланады.

Ислеп шығарылған товар өнимлери реализация процесинде қарыйдарларға жибериледи ҳәм олар қабыллап алған өнимлери ушын шәртнама баҳасында Товар жеткерип бериўшилерге пул төлейди. Өнимлердиң шәртнама баҳасы тәреплердиң келисиўине муўапық белгиленеди.

Ислеп шығарылған таяр өнимлерди сатыў нәтийжелери реализация процесинде анықланады. Реализация пайда яки зыян менен жуўмақланады. Айырым дереклерде «реализация» «сатыў» деп яки бул түсиниклер тең мәнили сыпатында «сатыў (реализация)» деп те аталады. Бизиң пикиримизше, бул оншелли дурыс емес. Себеби, ислеп шығарыў процесинде таярланған өнимлер сатылады, орынланған жұмыс ҳәм хызметлер ҳәм де қурылыс, проект-изертлеў, геология-излеў ҳәм илимий-тексерий жұмыслары

буйыртпашыларға тапсырылады. Соның үшін бул процессти *реализация процесси деп* атаў мақсетке муўапық.

Қарыйдарларға жиберилген таяр өнимлер, орынлап тапсырылған жумыс хәм қылынған хызметлер ушын пул алынады. Өнимлер сатыўға жиберилип, қарыйдарға төлем хўжетлери усынылған ўақыттан баслап сатылған болып есапланады.

Базар экономикасы шараятында өнимлерди сатыў (жумыс орынлаў хәм хызмет көрсетиў) шәртнама тийкарында әмелге асырылады. Шәртнама мәжбүриятларының орынланыўы хәм есап-китаплар үстинен бақлаў орнатыў ушын бухгалтерия есабы алдына төмендеги ўазыйпалар қойылады:

- Барлық өним(жумыс, хызмет)лер хәм олардың өз алдына түрлери бойынша ҳақыйқый реализация көлемин анықлаў. Реализация көлеми ҳаққындағы мағлыўматлар бухгалтерия есабында натурал хәм муғдар өлшемлеринде аңлатылады;

- сатылған өним(жумыс, хызмет)лердин толық өзине түсер баҳасы хәм олардың шәртнама баҳасы бойынша муғдарын салыстырыў жолы менен реализация процесиниң ҳақыйқый нәтийжелерин анықлаў. Алынған пайда яки көрилген зыян көрсеткиши тек пўткил өним ислеп шығарыў (жумыс орынлаў, хызмет көрсетиў) хәм реализация қылыўдың емес, ал олардың өз алдына түрлери бойынша да рентабелли яки рентабелли емес (зыян көрилип атырған) өним түрлерин анықлаўға имкан беред;

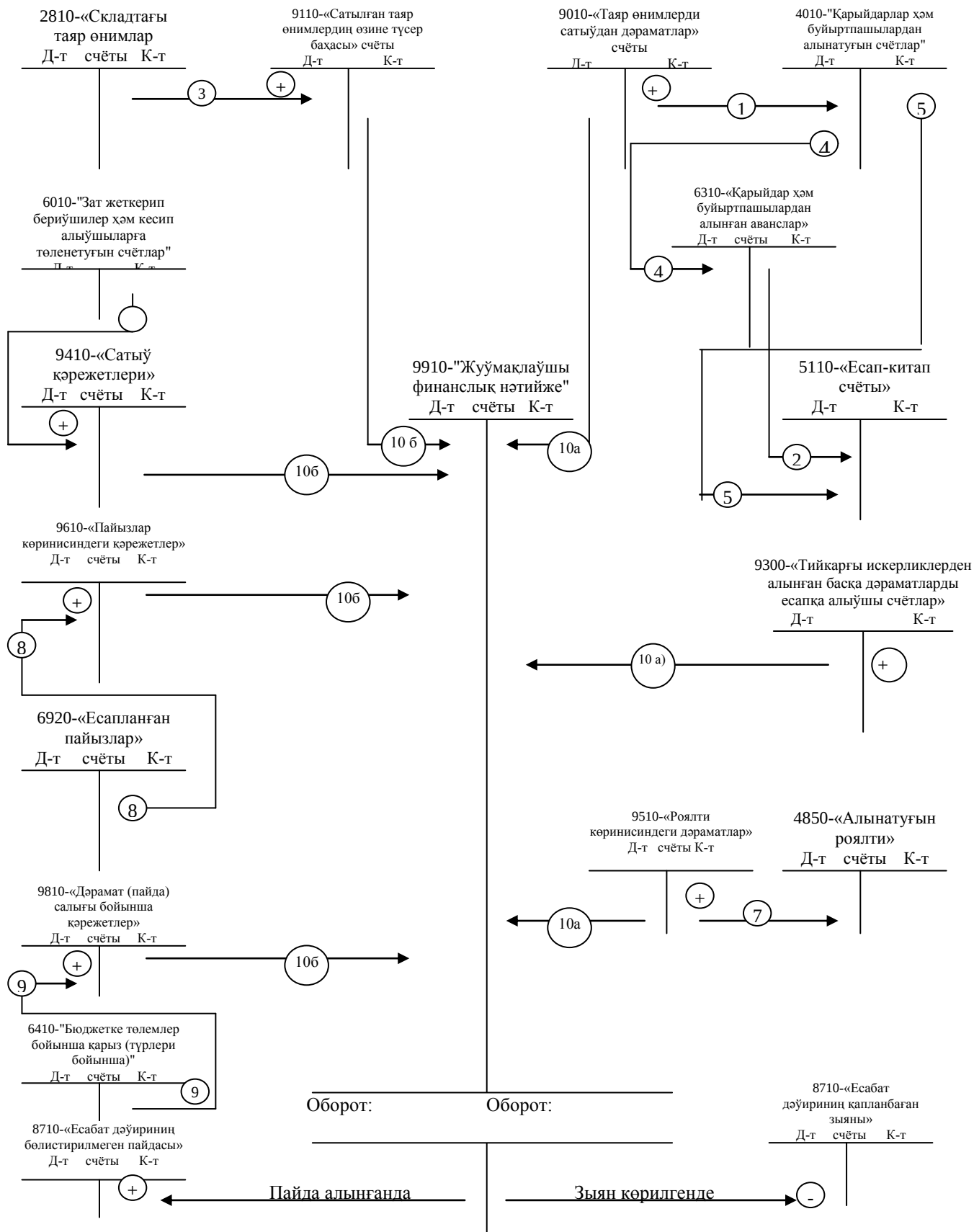
- таяр өнимлер хәм товарлардың кәрхана складындағы жағдайы, олардың барлық ҳәрекетлениў басқышларындағы сақланыўы, қарыйдарлардан шәртнамада көрсетилген алдын-ала төлем(аванс)лердин өз ўақтында алыныўы, таяр өнимлер хәм товарлардың қарыйдарларға өз ўақтында жүклеп жиберилиўи хәм банкке барлық төлем хўжетлериниң усынылыўы хәм де жуўмақлаўшы есап-китаплардың әмелге асырылыўы үстинен бақлаў орнатыў.

Реализация процесін есапқа алыу үшін қолланылатуғын счётлардың өзгешеліктерін көріп шығамыз. Булар ишінде 9010-«Өнім сатыудан алынған дераматлар», 9020-«Товарлар сатыудан алынған дераматлар», 9030-«Орынланған жұмыс хәм көрсетілген хызметлерден алынған дераматлар», 9110-«Сатылған өнімнің өзине түсер бахасы», 9120-«Сатылған товарлардың өзине түсер бахасы», 9130-«Сатылған жұмыстар, хызметлердің өзине түсер бахасы» счётлары әхмийетли орын тутады. Сатылған өнім, товарлар, орынланған жұмыс хәм көрсетілген хызметлердің толық өзине түсер бахасы 9110, 9120, 9130, счётларының дебет тәрәпинен, алынған дераматлар 9010, 9020, 9030-счётлардың кредит тәрәпинен сәулелендириледі. Сондай-ақ, реализация процесі хәм финанслық нәтийжелерди есапқа алыуда 9200-«Тийкарғы қураллар хәм басқа активлердің шығып кетиуін есапқа алыушы счётлар» (9210-9220), 9300-Тийкарғы искерликтің басқа дераматларын есапқа алыушы счётлар» (9310, 9320, 9330, 9340, 9350, 9360, 9370, 9380, 9390), 9410-«Дәуір қарәжеттерін есапқа алыушы счётлар» (9410, 9420, 9430, 9440), 9500-«Финанслық искерлик дераматларын есапқа алыушы счётлар» (9510, 9520, 9530, 9540, 9550, 9560, 9590), 9600-«Финанслық искерлик бойынша қарәжеттерди есапқа алыушы счётлар» (9610, 9620, 9630, 9640, 9650, 9660, 9690), 9700-«Тосыннанлы пайда(зыян)ларды есапқа алыушы счётлар» (9710, 9720), 9800-«Салықлар хәм жыйынларды төлеу үшін пайданың ислетилиуін есапқа алыушы счётлар» (9810, 9820) хәм 9900-«Жуўмақлаушы финанслық нәтийжени есапқа алыушы счётлар» (9910) қолланылады. Есабат дәуіринің ақырында алынған дераматлар қарәжеттер менен салыстырылып, реализация нәтийжелери анықланады.

Жоқарыда айтылған улыўма қағыйдалардың методикалық тәрәплерін төмендеги мысаллар хәм сызылмалар менен беккемлеймиз.

**Финанслық нәтижелер есабына тийисли хожалық
операциялары**

№	Операция мазмуны	Счётлар корреспонденциясы	
		Дт	Кт
1	Шәртнамаға муўапық қарыйдар шөлкемге төмендеги өнімлер ушын счёт усынылды	4010	9010
2	Шәртнамаға муўапық өнімлер шәртнама баҳасының 50%и аванс сыпатында есап-китап счётына келип түсти	5110	6310
3	Шәртнамаға муўапық қарыйдарларға жиберилген өнімнің хақыйқый өзине түсер баҳасы бойынша есаптан өширилди	2810	9110
4	Сатылған өнімлер ушын алынған аванслар қарыйдарға төлем хұжжетлери усынылғанынан соң есапқа өткерилди	6310	4010
5	Сатылған өнімлер ушын шәртнама муғдарының қалған 50%и есап-китап счётына келип түсти	5110	4010
6	Сатылған өнімлерди жүклеў хәм жеткерип бериў ушын транспорт шөлкеминиң счёты акцептленди	9410	6010
7	Роялти бойынша алынатуғын сумма сәўлелендирилди	4850	9510
8	Қысқа мүддетли банк кредити бойынша пайыз есапланды	9610	6920
9	Пайдадан бюджетке төлемлер бойынша суммалар есапланғанда	9810	6410
10	Дәраматлар хәм қәрежетлерди есапқа алыўшы счётлар толық жабылды хәм жуўмақлаўшы финанслық нәтиже анықланды		
	а) дәраматларды есапқа алыўшы счётлардың жабылыўы	9010 9310 9510	9910
	б) қәрежетлерди есапқа алыўшы счётлардың жабылыўы	9910	9110 9410 9610 9810

2.2.2-сызылма. Реализация процесі хәм финанслық нәтийжелердің қәлиплесіуі есабының улыўма сызылмасы.*

Финанслық нәтийжелердің жаңа қағыйдалар бойынша толтырылыўындағы парқ қылыўшы өзгешелиги болып, сатыўдан түскен жалпы түсим көрсеткишиниң келтирилмегенлиги болып есапланады. Енди бул форманы толтырыў «Өним (жумыслар, хызмет)лердің сатылыўынан сап түсим» атлы 010-қатар бойынша сәўлелендирилетуғын көрсеткишлерден басланады. Бунда қарыйдарлар хәм буйыртпашылар тәрәпинен, ҚҚС, акциз салығы хәм де қайтарылған товарлар хәм таяр өнимлердің муғдары, сатыў баҳалары бойынша қарыйдарларға шегирмелерди айырып тасланған ҳалда төленетуғын өним, товарлар, жумыслар хәм хызметлердің сатылыўынан түскен сап түсим көрсетиледи.

Яғный, товарлар, өнимлер, жумыслар хәм хызметлердің сатылыўынан алынған дәрәматлар кәрхананың көбирек яки азырақ турақлы түрге ийе болған, дәрәматлар алыў бойынша тийкарғы искерлиги менен байланыслы. Мине усындай дәрәматлардың келип түсиуі (сатыўдан алынатуғын сап түсим) финанслық нәтийжелер ҳаққында есабаттың 010-қатарында сәўлелендириледі.

Басқа хәр кандай дәрәматлар (түсим) басқа искерликтің пайда болыўын аңлатпайды, бул тийкарғы искерлик пенен байланыслы болмаған басқа дәрәматлар болып табылады.

Басқа операцион дәрәматлар топары бар – бул тийкарынан, мал-мүлктің сатылыўы, өндирилген пеня, жәрийма, үстемелер, есаптан шығарылған кредиторлық хәм депонентлик қарызлары сыяқлы бир мәртелик операциялар кәрхананың тийкарғы искерлиги менен байланыслы болмаған көпшилик бир мәртелик басқа дәрәмат болып есапланады. Тийкарғы кураллар хәм басқа активлердің сатылыўы ўақтында жалпы дәрәматқа жәми алынған түсим емес, ал тек сатыў баҳасы менен ҳақыйқаттағы өзине түсер

*Сызылма реализация процесі хәм финанслық нәтийжелер ҳаққындағы норматив хўжетлерди үйрениў тийкарында магистрант тәрәпинен ислеп шығылған.

баға (қалдық муғдар – тийкарғы қураллар хәм материаллық емес активлер ушын) ортасындағы парк киритиледи. Бундай дәрәматлар 2-санлы форманың 090-қатары бойынша сәўлелендириледи.

Сондай-ақ тийкарғы искерликке тийисли болмаған финанслық искерликтен алынатуғын дәрәматлар да бар – булар роялти, пайызлар, дивиденд, курс парклары хәм басқа көринистеги дәрәматлар, - булар тийкарынан, бәрқулла актив илажлылық искерлиги менен байланыслы болмаған «пассив» дәрәматлар. Финанслық искерликтен алынған дәрәматлар 110-160-қатарлар бойынша сәўлелендириледи. Егер усы сыяқлы дәрәматлар мақсетке бағдарланған турақлы актив искерлик пенен – мәселен, финанслық лизингтен алынған дәрәмат киби, - байланыслы болса – онда бул зат кәрхананың тийкарғы искерлиги болып есапланады хәм бундай дәрәматлар финанслық нәтийжелер ҳаққындағы есабаттың 010-қатары бойынша сәўлелендирилиўи керек.

«Өнимлер (товарлар, жумыслар хәм хызметлер) сатылыўынан сап түсим» (010-қатар статьясында қарыйдарлар хәм буйыртпашылардан алынған (алыныўы керек болған), салықлар (қосылған муғдар салығы, акциз салығы) хәм қайтарып берилген товарлар хәм таяр өнимлердин муғдары, сондай-ақ қарыйдарға сатыў баҳалары бойынша берилген шегирмелер шығарып тасланған ҳалда өнимлер, товарлар, жумыслар хәм хызметлердин реализация қылыныўынан түсим көрсетиледи.

010-қатар тийкарғы искерликтен алынған дәрәматларды есапқа алыўшы счётлар (9000-счёт) мағлыўматлары тийкарында толтырылады.

Тийкарғы искерлик түри мал-мүлкти ижараға (лизингке) бериў болып есапланатуғын кәрханалар 010-қатарда есаплап жазылған ижара төлеми суммасын (лизингке тийисли төлемди) сәўлелендиреди.

Дәлдалшы кәрханалар 010-қатарда комисион сыйлықлаў суммасын сәўлелендиреди.

«Сатылған өнім (товар, жұмыс хәм хызмет)лердің өзине түсер баҳасы» статьясы бойынша (020-қатар) сатылған өнім (товар, жұмыс хәм хызмет)лердің өзине түсер баҳасының суммалары көрсетиледи.

Саўда кәрханалары усы қатарда сатылған товарлардың сатып алыў баҳасын сәўлелендиреди. Товар айланысында (товарлардың қабыл етилиўи хәм сатылыўында) қатнаспай, хызметлер ушын төлем көринисинде дәрмат алыўшы дәлдалшы шөлкемлер усы қатарды толтырмайды.

Бул қатар сатылған өнім(товар, жұмыс хәм хызмет)лердің өзине түсер баҳасын есапқа алыўшы счётлар (9100-счёт) мағлыўматлары тийкарында толтырылады.

«Өнім(товар, жұмыс хәм хызмет)лердің сатылыўынан алынған жалпы пайда (зыян)» (030-қатар) өнім(товар, жұмыс хәм хызмет)лердің сатылыўынан алынған сап түсим менен сатылған өнім (товар, жұмыс хәм хызмет)лердің өзине түсер баҳасы ортасындағы парқ сыпатында (010-020-қатарлар) анықланады. Яғный формула көринисинде төмендегише:

ЯФқССТ – ИТ

Бунда:

ЯФ – жалпы пайда;

ССТ – сатыўдан алынған сап түсим;

ИТ – сатылған өнімлердің ислеп шығарыўының өзине түсер баҳасы.

«Дәўир қәрежетлери, жәми» статьясы бойынша (040-қатар) 050, 060, 070, 080-қатарлар бойынша жәми сумма сәўлелендириледи.

«Сатыў бойынша қәрежетлер» статьясы бойынша (050-қатар) өнімлердің сатылыўына тийисли қәрежетлер, яғный, өнімлердің тутыныўшыға жеткерип берилиўи, транспорт қуралларына жүклениўи менен байланыслы қәрежетлер, маркетинг пенен бәнт болған бөлимлер хәм хызметкерлердің қәрежетлери хәм басқалар – 9410-счёт мағлыўматлары бойынша сәўлелендириледи.

«Административ қәрежетлер» статьясы бойынша (060-қатар) кәрхананы басқарыўға тийисли қәрежетлер, басқарыў хызметкерлери мийнетине ҳақ төлеў бойынша қәрежетлер, улыўма административ мақсетлер ушын мөлшерленген тийкарғы қураллардың ремонтланыўына тийисли қәрежетлер, улыўма хожалық мақсетлериндеги ханалардың ижара төлемлери хәм басқа административ қәрежетлер – 9420-счёт мағлыўматлары көрсетиледи.

«Басқа операцион қәрежетлер» статьясы бойынша (070-қатар) хызметкерлерди таярлаў хәм қайта таярлаўға тийисли қәрежетлер, хабар, аудиторлық хәм мәсләхат хызметлери ҳақын төлеўге тийисли қәрежетлер, компенсациялаў хәм хошаметлеў түрине ийе төлемлер, ис ҳақыны есаплап жазыў ўақтында есапқа алынбайтуғын төлемлер хәм қәрежетлер, банк хәм депозитарий хызметлери ҳақының төлениўи, ислеп шығарыў процеси, финанслық искерлик пенен байланыслы болмаған хәм тосыннанлы қәрежетлер статьялары характерине ийе болмаған операцион искерлик процесинде жүзеге келиўши зыянлар, жәриймалар, пенялар хәм басқа қәрежетлер – 9430-счёт мағлыўматлары бойынша сәўлелендириледи.

«Келесиде салыққа тартылатуғын базадан шығарылатуғын есабат дәўири қәрежетлери» статьясы бойынша (080-қатар) Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1999-жыл 5-февральда 54-саны менен тастыйықланған «өним(жумыс, хызмет)лерди ислеп шығарыў хәм сатыў қәрежетлериниң қурамы хәм финанслық нәтийжелерди қәлиплестириў тәртиби ҳаққында нызам»ның 2.4-бөлиминде келтирилген, келесиде салыққа тартылатуғын базадан шығарып тасланатуғын есабат дәўири қәрежетлери – 9440-счёт мағлыўматлары бойынша сәўлелендириледи.

«Тийкарғы искерликтен алынған басқа дәрәматлар» статьясы бойынша (090-қатар) тийкарғы қураллар хәм басқа активлердиң шығып кетиўинен алынған пайда, өндирилген жәриймалар, пенялар хәм үстемелер, өткен жыллар пайдасы, қысқа мүддетли ижарадан алынған дәрәматлар,

кредиторлық хәм депонентлик қарызларын есаптан шығарыўдан алынған дәрәматлар, хызмет көрсетиўши хожалықлардың дәрәматлары, мут финанслық жәрдем хәм басқа операцион дәрәматлар – 9300-счёт мағлыўматлары көрсетиледи.

«Тийкарғы искерликтен алынған пайда (зыян)» статьясы бойынша (100-қатар) кәрхана тийкарғы искерлигиниң финанслық нәтийжелери көрсетиледи, олар өним(товар, жумыс хәм хызмет)лердиң сатылыўынан алынған жалпы түсим (ЖТ) (зыян)дан (030-қатар) дәўир кәрежетлери (ДҚ) суммаларын алып таслаў (040-қатар) хәм тийкарғы искерликтен алынған басқа дәрәматлар суммаларын қосыў (090-қатар) жолы менен анықланады. яғный формула көринисинде төмендегише:

$$\text{ТИП} = \text{ЖТ} - \text{ДҚ} + \text{БД}$$

бунда:

ТИП – тийкарғы искерликтен алынған пайда;

ДҚ – дәўир кәрежетлери;

БД – тийкарғы искерликтен алынған басқа дәрәматлар.

«Финанслық искерликтен алынған дәрәматлар, «жәми» статьясы бойынша (110-қатар) 120, 130, 140, 150, 160-қатарлардың жәми суммасы сәўлелендириледи.

«Дивиденд көринисиндеги дәрәматлар» статьясы бойынша (120-қатар) Өзбекстан Республикасы аймағында хәм оннан тысқарыда басқа кәрханалар искерлигинде үлес қосып қатнасыўдан алынған дәрәматлар, кәрханаға тийисли акциялар хәм басқа қымбат баҳалы қағазлар бойынша дивидендлер – 9520-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Пайызлар көринисиндеги дәрәматлар» статьясы бойынша (130-қатар) узақ мүддетли хәм ағымдағы инвестицияларға тийисли пайызлар көринисиндеги дәрәматлар – 9530-счёт мағлыўматлары көрсетиледи.

«Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг)дан алынған дәрәматлар» статьясы бойынша (140-қатар) мал-мүлклерди юридикалық хәм физикалық

шахсларға узақ мүддетли ижараға бериўден алынған дэраматлар – 9550-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Валюта курсындағы парқлардан алынған дэраматлар» статьясы бойынша (150-қатар) валюта операцияларына тийисли оң курс парқларынан, соның ишинде, баланс дүзиў сәнесинде баланс валюта статьяларының қайта баҳаланыўынан алынған дэраматлар – 9540-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Финанслық искерликтен алынған басқа дэраматлар» статьясы бойынша (160-қатар) қымбат баҳалы қағазлардың қайта баҳаланыўынан алынған дэраматлар, роялти көринисиндеги хәм финанслық искерликтен алынған басқа дэраматлар – 9510, 9560, 9590-счётлардың мағлыўматлары бойынша көрсетиледи.

«Финанслық искерлик бойынша қәрежетлер, жәми» статьясы бойынша (170-қатар) 180, 190, 200, 210-қатарлардың жәми суммасы сәўлелендириледи.

«Пайызлар көринисиндеги қәрежетлер» статьясы бойынша (180-қатар) банклардың кредитлери хәм қарызлар бойынша пайызлар төлениўине тийисли қәрежетлер – 9610-счёт мағлыўматлары бойынша көрсетиледи.

«Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) бойынша пайызлар көринисиндеги қәрежетлер» статьясында (190-қатар) узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) бойынша пайызлар төлениўине тийисли қәрежетлер – 9610-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Валюта курсындағы парқлардан көрилген зыянлар» статьясы бойынша (200-қатар) валюта операциялары бойынша хәм баланс дүзиў сәнесинде баланс валюта статьяларының қайта баҳаланыўынан терис курс парқлары – 9620-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Финанслық искерлик бойынша басқа қәрежетлер» статьясы бойынша (210-қатар) қымбат баҳалы қағазлардың шығарылыўы хәм тарқатылыўы менен байланысly қәрежетлер хәм финанслық искерлик бойынша басқа қәрежетлер – 9630, 9690-счётлар мағлыўматлары сәўлелендириледи.

«Улыўма хожалық искерлигинен алынған пайда (зыян)» статьясы бойынша (220-қатар) кәрхананың улыўма хожалық искерлигинен алынған финанслық нәтийжелер көрсетиледи, олар тийкарғы искерликтен алынған пайда (зыян) суммасына (100-қатар) финанслық искерликтен алынған дәраматлар (110-қатар) суммасын қосыў хәм финанслық искерлик бойынша қәрежетлер суммасын (170-қатар) алыў жолы менен анықланады. Яғный формула көринисинде төмендегише:

$$\text{УХП} = \text{ТИП} + \text{ФД} - \text{ФЗ}$$

бунда:

УХП – улыўма хожалық искерлигинен алынған пайда;

ФД – финанслық искерликтен алынған дәраматлар;

ФЗ – финанслық искерликтен көрилген зыянлар.

«Тосыннанлы пайда хәм зыянлар» статьясы бойынша (230-қатар) тосыннанлы хәдийселердин нәтийжелери – 9710, 9720-счётлар мағлыўматлары көрсетиледи.

«Дәраматлар (пайда) салығы төлениўине шекем пайда (зыян)» статьясы бойынша (240-қатар) ÷ белгисин есапқа алған ҳалда 220 хәм 230-қатарларды қосыў нәтийжелери сәўлелендириледи. Усы қатардың нәтийжеси дәрамат (пайда) салығының есап-китабы ўақтында тийкарғы нәтийже болып есапланады.

Дәрамат (пайда) салығы бойынша хожалық жүритиўши субъекттиң салыққа тартылатуғын базасы төмендеги түрде есап-китап қылынады:

дәрамат салығы төленгенге шекем болған пайда (зыян) **қосыў** бухгалтерия пайдасы менен «Қәрежетлер қурамы ... ҳаққында нызам»ның 1-қосымшасында келтирилген салық салыў ушын пайда ортасындағы турақлы парклар;

қосыў яки айырыў 2-қосымшасында келтирилген, салыққа тартылатуғын базадан әмелге асырылған қәрежетлердин алынып тасланыўы ўақтындағы өзгешеликлер;

айырыў нызам хўжжетлерине муўапық салықларға тийисли имтиязлар;

тең дэрамат (пайда) салығы бойынша салық салынатугын база.

«Дэрамат (пайда) салығы» статьясы бойынша (250-қатар) есабат дәўириниң басынан есаплап жазылған, бюджетке төлениўи керек болған дэрамат (пайда) салығының суммалары – 9810-счёт мағлыўматлары көрсетиледи.

«Пайдадан алынған басқа салықлар хэм жыйынлар» статьясы бойынша (260-қатар) кэрхана тэрэпинен пайда есабынан төленетуғын, - жыл басынан баслап есаплап жазылған салықлар хэм жыйынлардың суммасы (мәселен, инфраструктураны раўажландырыў салығы) – 9820-счёт мағлыўматлары сәўлелендириледи.

Әмелдеги нызам хўжжетлерине муўапық салыққа тартыўдың өз алдына тэртиби нэзерде тутылған кэрханалар 260-қатарда есаплап жазылған жалғыз салық, жалпы түсимнен салық, есапланған дэраматтан жалғыз салық, жалғыз жер салығы суммасын сәўлелендиреди.

«Есабат дәўириниң сап пайдасы (зыяны)» статьясы бойынша (270-қатар) 240-250-260-қатарлардың парқы сыпатында анықланған есабат дәўириниң жуўмақлаўшы финанслық нэтийжеси көрсетиледи; ол 9910-счёт бойынша сальдоға муўапық болыўы керек.

Соны қосымша қылыў керек, салық салыўлардан соң кэрхананың сап пайдасынан дивидендлер төленеди, зэрүр жағдайларда, резерв фондына ажыратпалар әмелге асырылады. Бирақ, бул информация есабаттың басқа формасында – жеке капиталдың ҳарекети ҳаққындағы есабатта сәўлелендириледи, себеби бул статьялар кэрхана қарежсетлери болып есапланбайды, ал пайданың қандай сарпланып атырғанлығын көрсетеди.

Қоспа кэрханалар, акционерлик жәмийетлери хэм т.б.лардың шөлкемлестрилиўине төлемлер де 2-формада қарежсетлер сыпатында

көрсетілмейді, ал кәрхананың балансында инвестициялар сыпатында есапқа алынады.

Сондай-ақ, финанстық нәтижелер қаққындағы есабатта узақ мүддетли активлерге капитал қойылмалар қәрежетлер сыпатында есапқа алынбайды; олар капитал қойылмаларды есапқа алыўшы бухгалтерлик счётында жәмлениди хәм кәрхана балансында сәўлелендириледиди.

1995-жылдан баслап кәрханаларда арнаўлы фондлардың (социаллық раўажлануў фонды, материаллық хошаметлеў фонды, ислеп шығаруўды раўажландыруў фонды хәм т.б.лардың) шөлкемлестирилиўи нәзерде тутылмаған, буннан қоспа кәрханалар, камсызландыруў компаниялары хәм акционерлик жәмийетлери ушын ызам хўжжетлерине муўапық резерв фондының шөлкемлестирилиўи буған кирмейди.

Өз айланыс қаржыларының өсиўи кәрхананың сап пайдасы есабынан яки жеке капиталы яки қарызларының өсиўи есабынан пайда болады.

Хожалық жүритиўши субъекттиң материаллық жәрдем пулы бир мәртелик сыйлықлар, хошаметлеўлер, пенсияларға қосымшалардың төлениўи менен байланыслы қәрежетлери хәм басқа усы сыяқлы қәрежетлери тийисли пул қаржыларының бар екенлигинде, олардың төлем дереги көрсетилместен әмелге асырылады.

Финанстық нәтижелер қаққындағы есабат (2-форма)тың элементлери хәм жаңа счётлар режесиниң V «Қәрежетлер хәм дәраматлар» бөлеги счётларын салыстырмалы анализлеў нәтижесинде олардың финанстық нәтижелерди қәлиплестириў бойынша өз-ара боперацияқан система екенлиги көринди. 9200-«Тийкарғы қураллар хәм басқа активлердиң шығып кетиўин есапқа алыўшы счётлар» болса, бизиң пикиримизше, бул системаға кирмейди.

3. Пул ағымлары хаққындағы есабаттың мазмуны, оны дүзиў усыллары хәм жетилистирийў.

Пул ағымлары хаққындағы есабат –финанслық есабаттың тийкарғы формаларынан бири болып, кәрхана пул қаржыларының кириси хәм шығысы хаққындағы информацияларды топлаў ушын хызмет етеди. Ол “Бухгалтерия балансы” (1-форма) хәм “Финанслық нәтийжелер хаққындағы есабат” (2-форма) мағлыўматларын сезилерли дәрежеде толтырады хәм байытады. Бизге белгили, “Бухгалтерия балансы” (1-форма) кәрхананың белгили сәнеде (есабат дәўири ақырында)ги финанслық жағдайын сәўлелендиреди. Пул ағымлары хаққындағы есабат (4- форма) болса финанслық есабат компонентлеринен бири болып, пул қаржыларының есабат дәўири басынан ақырына шекем болған аралықтағы өзгерислерди көрсетеди.

“Финанслық нәтийжелер хаққындағы есабат” (2-форма) кәрхананың есабат дәўириндеги финанс-хожалық искерлиги нәтийжелерин сәўлелендиреди. Бул искерлик пул ағымлары хаққындағы есабат (4-форма) та сәўлелендирилетуғын, пул қаржылары жағдайын өзгертиўши әхмийетли фактор болып есапланады. Пул ағымлары хаққындағы информациялар сонысы менен әхмийетли, олар кәрханалардың пул қаржылары хәм олар эквивалентлерин қамтыў хәм де ислетиў жарамлылығын баҳалаў ушын финанслық есабаттан пайдаланыўшыларға тийкар жаратып береди. Усы орында пул қаржылары хәм олардың эквивалентлери түсинигине толығырақ тоқтап өтемиз. Финанслық есабаттың ҳалық аралық стандартлары (IAS) хәм қурама штатлар бухгалтерлик есабының улыўма қабыл етилген принциплери (US GAAP)не муўапық пул қаржылары кәрханаға қараслы нақ пуллар хәм де талап етилгенде алынатуғын қойылмалардан ибарат.

№4 «Пул ағымлары хаққындағы есабат» атлы БЕМС ға муўапық пул эквивалентлери белгили пул суммаларына тез хәм аңсат алмастырылатуғын, хәм де муғдарындағы өзгерислер себепли бираз қәўетерли болған қысқа мүддетли, жоқары ликвидли инвестициялар (финанслық қойылмалар).

Демек, пул эквивалентлери – бул жоқары ликвидли, қысқа мүддетли финанслық қойылмалар болып, белгили суммаға аңсат конвертация кылынады хэм де оларға муғдар өзгерис риски дерлик тәсир етпейди. Буларға ғәзийне мәжбүриятлары, мүддетли депозитлер, депозит сертификатлар хэм усыған уқсағанларды киритиў мүмкин.

«Пул ағымлары ҳаққындағы есабат» (4-форма)ты дүзиўде пул қаржылары хэм олардың эквивалентлери қосылады хэм улыўма сумма менен есапқа алынады. Финанслық қойылмаларды пул эквивалентлери формасында сатып алыў хэм сатыў кәрхана пул қаржылары дереги яки ислетиў усылы емес, ал оларды басқарыў процесиниң бир бөлеги болып есапланады. Кәрхана пул қаржыларын инвестицияларға өткериў хэм қайтарып өткериў пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма) та сәўлелендирилмейди.

Пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)та есабат дәўириниң ақырына сәўлелендирилген пул қаржылары хэм олар эквивалентлериниң қалдығы, баланста есабат дәўириниң ақырына сәўлелендирилген пул қаржылары хэм олар эквивалентлериниң қалдығына тең болыўы керек. Пул эквивалентлери сыпатында есапқа алынатуғын позициялар, усы түрде, баланста қысқа мүддетли финанслық қойылмалар яки базар қымбат баҳалы қағазларынан ажыратып көрсетилиўи керек. Баҳалы қағазларды сатып алыў хэм сатыў операциялары нәтийжесинде пул қаржылары кириси хэм шығысы жүз берип, олар да пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)та сәўлелендириледи.

Өзбекстан Республикасы бухгалтерия есабының миллий стандартларына муўапық пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)ты дүзиўде тек пул қаржылары ҳаққындағы счётлар: 5000-«Кассадағы пул қаржыларын есапқа алыўшы счётлар», 5100-«Есапласыў счётындағы пул қаржыларын есапқа алыўшы счётлар», 5200-«Шет ел валютасындағы пул қаржыларын есапқа алыўшы счётлар», 5500-«Банктағы арнаўлы счётлардағы пул қаржыларын есапқа алыўшы счётлар», 5600-«Пул эквивалентлерин

есапқа алыўшы счётлар» хэм 5700-«Жолдағы пул қаржы (өткерме)ларын есапқа алыўшы счётлар» мағлыўматларынан пайдаланылады.

Өзбекстан Республикасы бухгалтерия есабының миллий стандартларына муўапық пул эквивалентлерин анықлаў ушын кәрхана 5610-«Пул эквивалентлери» (түрлери бойынша) счёты, 5700-«Жолдағы пул қаржылары (жөнелтпелери)» счёты хэм 5800-«Қысқа мүддетли финанслық қойылмалар» (5810-5890) (дәслепки сөндирилиў мүддети үш айдан аспайтуғын финанслық қойылмалар бөлеги) да сәўлелендирилетуғын мағлыўматлардан пайдаланылады. Хожалық жүритиўши субъектлердин исши счётлар режесинде жоқары ликвидли финанслық қойылмаларды (сөндириў мүддети үш айға шекем болған) сәўлелендиретуғын аналитикалық позицияларды ажыратыў зәрүр.

Пул ағымлары ҳаққындағы есабатта пул қаржыларының классификацияланыўы. Пул ағымлары ҳаққындағы есабатта пул қаржыларының кириси хэм шығысы тийкарынан үш классификациялық категорияға бөлинген: операцион искерлик, инвестицион искерлик хэм финанслық искерлик. Пул ағымларын бул категориялар бойынша топарлаў кәрхана искерлигиндеги үш тийкарғы бағдардан ҳәр бириниң пул қаржыларына тәсирин сәўлелендириўге имкан бередиди. Үш категорияның пул қаржыларына биргеликтеги (уйғынласқан) тәсири пул қаржыларының дәслепки хэм ақырғы қалдығын салыстырып тексеретуғын дәўирдеги сап өзгерисин көрсетеди.

№9-«Пул ағымлары ҳаққындағы есабат» атлы БЕМСға муўапық «Пул ағымлары ҳаққындағы есабат» (4-форма)ты дүзиў ушын операцион искерлик – бул хожалық жүритиўши субъекттиң дәрәмат келтириўши тийкарғы искерлиги, сондай-ақ субъекттиң инвестиция хэм финанслық искерлигине тийисли болмаған басқа хожалық искерлиги [7. 97- б.]

Қағыйдаға муўапық кәрхананың *операцион (тийкарғы) искерлиги* өним, жумыс хэм хызметлерди сатыўға жибериледи. Операцион искерликтен

алынатуғын пул қаржыларының хәрекеті кәрхананың инвестицион хәм финанслық искерлигине кирмейтуғын барлық операцияларын өз ишине алады.

Операцион искерликке тийисли пул түсимлери хәм төлемлери

Пул түсимлери	Пул төлемлери:
Сатылған товар (жумыс, хызмет)лар ушын қарыйдарлардан алынатуғын түсимлер	Товар жеткерип бериўшилерге төлемлер
Операцион искерликтің басқа пул түсимлери	Хызметкерлерге хәм олар атынан төленген пул қаржылары
	Операцион искерлик пенен байланысly басқа төлемлер

Инвестициялық искерлик – пул эквивалентлерине киритилмеген узак мүддетли активлер хәм басқа инвестиция объектлерин сатып алыў хәм сатыўдан ибарат искерлик.

Демек, тийкарғы қураллар, материаллық емес активлер хәм басқа узак мүддетли активлерди сатып алыў хәм сатыў инвестицион искерликтің тийкарғы компонентлери болып есапланады. Тийисли пул түсимлери хәм шығыслары “Пул ағымлары ҳаққындағы есабат” (4-форма)тың “инвестицион искерлик” бөлиминде сәўлелендириледі. Инвестицион искерлик пенен байланысly пул қаржыларының хәрекеті ҳаққындағы мағлыўматлар сонысы менен әҳмийетли, олар шамаланыўынша, келесиде пайда келтиретуғын хәм пул қаржыларының хәрекетин жүзеге келтиретуғын ресурсларға қарата қаратылған.

Инвестициялық искерлікке тийисли пул қаржыларының хәрекеті

Пул түсімлері	Пул төлемлері:
Тийкарғы куралларды сатыўдан алынатұғын түсімлер	Тийкарғы куралларды сатып алыў менен байланысly төлемлер
Материаллық емес активлерди сатыўдан алынатұғын түсімлер	Материаллық емес активлерди сатып алыў менен байланысly төлемлер
Узақ хәм қысқа мүддетли инвестицияларды сатыўдан алынатұғын түсімлер	Узақ хәм қысқа мүддетли инвестицияларды сатып алыў бойынша пул төлемлері
Инвестицион искерликтің басқа пул түсімлері	Инвестицион искерликтің басқа пул төлемлері

Пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)ты дүзиў мақсетинде 4-БЕМСға муўапық финанслық искерлик – бул хожалық жүритиўши субъекттиң искерлиги нәтийжесинде жеке капитал хәм қарыз қаржылары муғдарлары хәм қурамында өзгерис қылыўы мүмкин болған искерлик.

Демек, финанслық искерлик нәтийжесинде кәрхана жеке капиталы хәм мәжбүриятларының көлеми хәм де қурамында өзгерислер жүз береді екен. Бундай искерлик пенен байланысly жүзеге келетуғын пул қаржыларының хәрекеті «Пул ағымлары ҳаққындағы есабат» (4-форма) тың «финанслық искерлик» бөлиминде сәўлелендириледі. Финанслық искерлик пенен байланысly пул қаржыларының хәрекеті ҳаққындағы информациялар соның ушын зәрүр, олар пул қаржыларының келесидеги көлемин болжаўға имкан береді.

Финанслық искерлік бойынша пул қаржыларының хәрекеті

Пул кирислери	Пул төлемлери:
Алынған пайызлар	Төленген пайызлар
Алынған дивидендлер	Төленген дивидендлер
Акциялар шығарыудан яки жеке капитал менен байланыслы болған басқа инструментлерден келген пул түсимлери	Жеке акциялар сатып алынғандағы пул төлемлери
Узақ хәм қысқа мүддетли қарызлар бойынша пул түсимлери	Узақ хәм қысқа мүддетли кредит хәм қарызлар бойынша пул төлемлери
Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) бойынша пул түсимлери	Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) бойынша пул төлемлери
Финанслық искерликтің басқа пул түсимлери	Финанслық искерликтің басқа пул төлемлери.

Солай етип, финанслық есабат халық аралық стандартлары (ФЕХС) хәм миллий стандартлар бойынша финанслық искерликти анықлаўда тийкарғы парқ ФЕХС ға муўапық финанслық искерлик қысқа мүддетли инвестициялар сыяқлы узақ мүддетлилерди өз ишине алады. Усы жерде миллий стандартлар финанслық искерликке тек қысқа мүддетли инвестицияларды киритеди. Айтылғанлар бойынша пул ағымлары хаққындағы есабатты ФЕХС тийкарында дүзиўде финанслық искерликтің тийисли анықламасынан пайдаланыў мақсетке муўапық.

Пул қатнаспайтуғын операциялар. Көпшилиқ искерлик түрлери пул қаржыларына тәсир көрсетеди, нәтийжеде, есабатта олардың түрлери бойынша бөлим ажыратылып сәўлелендириледі. Операцион, инвестицион

хәм финанслық искерлик пенен байланыслы айырым операциялар пул қаржыларының хәрекетине тәсир көрсетпейди. Материаллық хәм материаллық емес активлерге алмастырыў ушын акциялар хәм облигациялар шығарыў яки узак мүддетли активлерди басқа узак мүддетли активлерге алмастырыў пул қатнаспайтуғын инвестицион хәм финанслық операцияларға мысал болады. Бизиң әмелиятымызда пул қатнаспайтуғын операциялар тийкарғы искерликке тийисли бартер операцияларында көринеди. Айырым кәрханаларда пул қатнаспайтуғын операциялардың усы түри реализация бойынша операциялардың үлкен бөлегин қураўы мүмкин. Сонлықтан, бизиң пикиримизше, пул қатнаспай әмелге асырылатуғын операцияларды (соның ишинде бартер операцияларын) дурыс ашып бериў пул ағымлары ҳаққындағы есабатты дүзиў хәм анализлеўде үлкен әҳмийетке ийе.

Улыўма пул қатнаспайтуғын инвестицион хәм финанслық операциялар пул қаржыларының келешектеги ағымына тәсир көрсетеди. Пул қатнаспайтуғын операциялар ҳаққындағы информациялар пул ағымлары ҳаққындағы есабатқа қосымша сыпатында берилиўин усыныс етемиз.

Хәзирги ўақытта бухгалтерия есабының миллий стандартлары пул қатнаспайтуғын инвестицион хәм финанслық операциялар хәм де тийкарғы искерлик бойынша информацияларды усыныўды талап етпейди.

Бухгалтерия есабы касса методы бойынша жүритилгенде дәрәматлар пул қаржылары алынған ўақытта, қәрежетлер болса төленген ўақытта есапқа алынады. Бундай тәртип тийкарынан кәрхананың тийкарғы искерлигинен алынған пул қаржыларының хәрекетине итибарды қаратыў зәрүр болғанда жүдә қолайлы болып есапланады. Хәқыйқатта кәрхананың тийкарғы искерлигинен алынған пул қаржыларының хәрекетиниң сап нәтийжеси оның касса методы бойынша есапланған пайдасына тең болады.

Тийкарғы искерликтен алынған пул қаржылары хәрекетиниң сап нәтийжесин есап-китап қылыў ушын есап-китап базасын есаплаў методынан касса методына өзгертиў талап етиледі.

Есап-китап қылыўдың туўры методы тийкарғы искерлик пул кирислери хэм төлемлериниң тийкарғы категорияларын есапқа алады хэм мазмунуна қарай, касса методы тийкарында дүзилген, финанслық нәтийжелер ҳаққындағы есабатқа уқсайды. Есап-китап қылыўдың дурыс методын қолланыўда пул қаржылары суммаларын хәр қыйлы категориялары бойынша, яки кәрхана пул қаржыларын анализлеў хэм классификациялаў жолы менен, яки болмаса есаплап қойыў методы тийкарында есап-китап қылынған дәрәматлар хэм қәрежетлерди, касса методы тийкарында есап-китап қылынған, тийисли суммаларға қайта есаплап өткерийў жолы менен анықлаў мүмкин.

Көпшилик кәрханаларда жүдә үлкен муғдардағы пул операциялары әмелге асырылып, бул тийкарғы искерликтен алынған пул қаржыларын анықлаў ушын оларды анализлеў хэм классификациялаўды жүдә қыйынластырып жибереди. Есапқа алып қойыў принципи бойынша есапта сәўлелендирилген суммаларды тийкар сыпатында қабыллаў ең нәтийжелирек методика болып есапланады.

Дәрәматлар хэм қәрежетлерди есап-китап қылыў. Тийкарғы искерлик бойынша алынатуғын дәрәматлар хэм қылынатуғын қәрежетлердиң тийкарғы категорияларын тийкарғы искерлик дәрәматлары хэм қәрежетлерин тийкар етип алған ҳалда хэм оларды касса методы тийкарында есаплап шығарылған хэм тийисли суммаларға өткерилген ҳалда анықлаў мүмкин

Бундай есап-китап «Қарақалпақ МТП» ширкет хожалығының 2013-жыл ушын финанслық есабатының мағлыўматлары тийкарында түсиндирилген хэм сүўретленген.

Реализацияны қарыйдарлардан алынған пул қаржыларына есаплап өткерийў. 2013-жыл даўамында дебитор қарызлар 29064,3 мың сўмға көбейген (608878,7-637943,0). Бундай көбейиў 2013-жылда пул қаржыларының түсими (дебитор қарызлардың кемейиўи) реализация суммасынан (дебиторлық қарызын көбейтетуғын) кем болған. Солай етип

қарыйдарлардан алынған пул қаржылары төмендегі түрде есаппа шығарылады:

өнім (жұмыс, қызмет)лерді сатыудан түскен түсім	213791,7
2013-жыл басындағы дебиторлық қарыздары	608878,7
2013-жыл ақырындағы дебиторлық қарыздар	(637943,0)
+ Қарыйдарлардан алынған пул қаржылары	242856

Сатылған өнім (жұмыс, қызмет)лердің өзіне түсер бағасын (СӨӨТБ) товар үшін төленген пул қаржыларына есаппа өткеріу. Сатылған өнім (жұмыс, қызмет)лердің өзіне түсер бағасы (СӨӨТБ) н төленген пул қаржыларына есаппа өткеріу екі басқышта әмелге асырылады. Алдын-жыл дауамындағы сатып алу суммасын анықлау мақсетінде **СӨӨТБ** товар материаллық бағалықлардың қалдықтарының өзгеріс суммасына дүзетиледи. Соң товар үшін төленген пул қаржыларын анықлау мақсетінде сатып алулар суммасы кредиторлық қарызларының өзгеріс суммасына дүзетиледи.

2013-жылда товар материаллық бағалықлардың қалдығы 35505,8 мың сұмнан 33354,0 мың сұмға кемейген. Бундай кемейіу **СӨӨТБ** -жыл дауамында сатып алынған товарлар муғдарынан кемейгенлигинен дәрек береді. Бір жыллық сатып алулар суммасы төмендегіше есаппа шығарылады:

Сатылған өнім (жұмыс, қызмет) лар өзіне түсер бағасы	192682,7
2013-жыл басындағы товар материаллық бағалықлар қалдығы	35505,8
2013-жыл ақырындағы товар материаллық бағалықлар қалдығы	33354,0
+ сатып алулар суммасы	194834,5

2013-жыл дауамында кредиторлық қарыздар 682151,4 мың сұмнан 589131,0 мың сұмға пәсейген. Бундай төменлеу товар (жұмыс, қызмет) лардың пул қаржыларын төлеу (кредиторлық қарызларының кемейіуі) сатып алулардан (кредиторлық қарызларын көбейтіуші) артып кеткен.

Товар (жұмыс, қызмет) лар үшін төленген пул қаржыларының суммасы төмендегіше есапқа шығарылады:

сатып алыулар суммасы	213791,7
2013 -жыл басындағы кредиторлық қарызлар	682151,4
2013 -жыл ақырындағы кредиторлық қарызлар	(589131)
+ Товар(жұмыс, қызмет)лар үшін төленген пул қаржылары	306812,1

Пул ағымдары жаққындағы есабат іскерлік түрлерінің пул қаржылары ресурстарына тәсірін, қандай қаржылар сатып алынғанлығы және олар қандай қаржыландырылғанлығын көрсетеді. Ол сап дәрамат және хожалық іскерлігі нәтижесінде алынған пул қаржылары ортасындағы өзгешелікті анығырақ көрсетіуге жәрдем береді. Хәтте дәраматлы кәрхана да кредиторлық қарыздарын төлеуде қыйыншылықтар және іскерлігін кеңейтіуі үшін пул қаржыларының жетіспеслігіне ушырауы мүмкін. Сатыу көлемдерін табыссыз кеңейтіп атырған кәрхана да усының менен бирге ликвиділігі жаманласып барыуы және мүддетлі төлемдерді қаплау уақытында пул қаржыларын жиберіуі қыйын болған активлерге боперациятырып қойыуы мүмкін болған жағдайлар да ушырайды.

Өткерілген ізертлеулер соны көрсетеді, ауыл хожалық кәрханалары пул ағымдары жаққындағы есабатты тууры усыл менен хәр шеректің биринші сәнесіне бас дәптер мағлыұматлары бойынша дүзеді. Бундай жантасыу кәрханада финанслық ресурстар хәрекетін басқарыу және басқарыуды толық тәмийнлемейді. Соның ушін бул есабатты бир уақыттың өзінде еки – тууры және иймек усыллар жәрдемінде хәр айдың биринші сәнесіне дүзип, нәтижелерін анализлеп барыу усыныс етиледі.

2-бап бойынша жуўмақ

Buxgalteriyalıq balans bazar ekonomikasi sha'rayatında ha'r qıylı mag'lıwmattan paydalanıwshılar ushın tiykarg'ı derek bolıp xızmet etedi. Xojalıq ju'rgiziwshi subektin' balansı, menshik iyeleri, menedjerler ha'm basqarıw menen baylanıslı basqa adamlardı ka'rxananın' mu'lik jag'dayı menen tanıstıradı.

Balanstan menshik iyesi nege iye ekenin, yag'nyy ka'rxana ko'z aldına keltire alatug'ın tovar-materiallıq zapaslar ha'm basqa da aktivler qanday mug'dar ha'm sapa qatnasında ekenligin biliw mu'mkin.

Ko'rip shıg'ılg'an to'rt xojalıq operatsiyası balansta ju'z beretug'ın barlıq o'zgeris tu'rleri ushın mısıl bola aladı. Demek, ka'rxanada qansha xojalıq operatsiyası payda bolıwına qaramastan olar to'rt tipke bo'linedi:

1-tip. Aktiv statyalarındag'ı o'zgeris (aktivte ko'beyiw ha'm aktivte kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

II-tip. Passiv statyalarındag'ı o'zgeris (passivtegi ko'beyiw ha'm passivtegi kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

III-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında ko'beyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a ko'beyedi).

IV-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında kemeyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a kemeyedi).

“Финанслық нәтижелер ҳаққындағы есабат” (2-форма) кәрхананың есабат дәуириндеги финанс-хожалық искерлиги нәтижелерин сәўлелендиреди. Бул искерлик пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма) та сәўлелендирилетуғын, пул қаржылары жағдайын өзгертиўши әҳмийетли фактор болып есапланады. Пул ағымлары ҳаққындағы информациялар сонысы менен әҳмийетли, олар кәрханалардың пул қаржылары ҳәм олар эквивалентлерин қамтыў ҳәм де ислетиў жарамлылығын баҳалаў ушын финанслық есабаттан пайдаланыўшыларға тийкар жаратып береді. Усы орында пул қаржылары ҳәм олардың эквивалентлери түсинигине толығырақ тоқтап өтеміз. Финанслық есабаттың ҳалық аралық стандартлары (IAS) ҳәм курама штатлар бухгалтерлик есабының улыўма қабыл етилген принциптери (US GAAP)не муўапық пул қаржылары кәрханаға қараслы нақ пуллар ҳәм де талап етилгенде алынатуғын қойылмалардан ибарат.

Пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)та есабат дәуириниң ақырына сәўлелендирилген пул қаржылары ҳәм олар эквивалентлериниң

қалдығы, баланста есабат дәуірінің ақырына сәулелендірілген пул қаржылары хәм олар эквивалентлерінің қалдығына тең болыуы керек. Пул эквивалентлери сыпатында есапка алынатуғын позициялар, усы түрде, баланста қысқа мүддетли финанслық қойылмалар яки базар қымбат бахалы қағазларынан ажыратып көрсетилиуі керек. Бахалы қағазларды сатып алыу хәм сатыу операциялары нәтижесинде пул қаржылары кириси хәм шығысы жүз берип, олар да пул ағымлары хаққындағы есабат (4-форма)та сәулелендіриледі.

Солай етип, финанслық есабат халық аралық стандартлары (ФЕХС) хәм миллий стандартлар бойынша финанслық искерликти анықлауда тийкарғы парқ ФЕХС ға мууапық финанслық искерлик қысқа мүддетли инвестициялар сыяқлы узақ мүддетлилерди өз ишине алады. Усы жерде миллий стандартлар финанслық искерликке тек қысқа мүддетли инвестицияларды киритеди. Айтылғанлар бойынша пул ағымлары хаққындағы есабатты ФЕХС тийкарында дүзиуде финанслық искерликтің тийисли анықламасынан пайдаланыу мақсетке мууапық.

Өткерилген изертлеулер соны көрсетеди, аўыл хожалық кәрханалары пул ағымлары хаққындағы есабатты туўры усыл менен хәр шеректиң биринши сәнесине бас дәптер мағлыұматлары бойынша дүзеди. Бундай жантасыу кәрханада финанслық ресурслар хәрекетин басқарыу хәм басқарыуды толық тәмийнлемейди. Соның ушын бул есабатты бир ўақыттың өзинде еки – туўры хәм иймек усыллар жәрдемінде хәр айдың биринши сәнесине дүзип, нәтижелерин анализлеп барыу усыныс етиледі.

**III Бап. Машина трактор парклериниң информациялық
тәмийнатындағы мәселелер хәм финанслық көрсеткишлерди
анализлеўди жетилистириў**

**1. Машина трактор парклериниң тийкарғы фонды (қураллар)
бойынша аналитикалық жумысларды шөлкемлестириў.**

Тийкарғы қуралларды анықлаўшы көрсеткишлер экономикалық потенциалы көрсеткишлери ишинде белгили дәрежеде өз орнына ийе. Усы тийкарғы хожалық жүргизиўши субъектлердиң қаржылары жумсалған болады. Қаржылардың қайтымы орнына әмелге асырылады.

Тийкарғы қуралларды анықлаўшы көрсеткишлерди үш группаға бөлиўи мақсетке муўапық: тийкарғы қураллар жағдайын анықлаўшы көрсеткишлер; тийкарғы қураллар менен тәмийнлегенликти анықлаўшы көрсеткишлер; тийкарғы қураллар нәтийжелигин анықлаўшы көрсеткишлер. Усы группа көрсеткишлериниң көриниси төмендеги сызылмада көрсетилген:

Узақ мүддетли активлердиң курамына тийкарынан кәрхананың тийкарғы қураллары киреди. Тийкарғы қураллар өндиристиң зәрүр факторы сыпатында қуралып, олар жәрдемінде туўрыдан-туўры мийнет предмети хәм мийнет күшлери биригиўинде өнимлер өндириледи, жумыслар орынланады хәм хызметлер көрсетиледи.

Тийкарғы қураллар деп өндирис циклинде бир неше рет қатнасатуғын, өзиниң қунын тазадан өндирилип атырған өнимлерге әсте –ақырын өткизиўши хәм де физикалық формасын сақлап қалыўшы мийнет қуралларына айтылады.

Тийкарғы қураллар яки қуралларды курамлаўда дүнья жүзилик хәм республика есап белгилеўине муўапық төмендеги еки түрде критерия сыпатында алынған. Бириншиси, олардың қун сыпатламасы, екиншиси хызмет мүддети.

3.1.1-сызылма

3.1.1-сызылма. Тийкарғы қураллардың анализи көрсеткишлери

Тийкарғы қураллардың қуны сыпатламасы оның кем бағалы тез тозыўшы затлардан парқланыў шегарасын характерлейди. Бул сыпатлама Өзбекстан Республикасы Финанс министрлигиниң 1994 жыл 21 апрелдеги 167-санлы қарары менен ис ҳақы минимумының 15 еселигинде белгиленген. Тийкарғы қураллардың хызмет мүддети олардың бир жылдан артық мүддет хызмет етиўин характерлейди.

Хызмет мүддети бир жылдан артық болған, бирақ қун жағынан қатаң шегарадан есаплайтуғын қунлықлар, хожалық инвентарлардың айырым түри тийкарғы қурал қатарына киргизилмейди. Бул қатар туўрыдан-туўры

хожалық инвентарлары хәм мүтәжликлерине затлар курамында есапқа алынады.

Тийкарғы курал анализинде, олардың техникалық жағдайы хәм хәрекет көрсеткишлери, нәтийжелик хәм хәрекет көрсеткишлерине, динамикасы хәм жағдайына баха береді.

Тийкарғы курал менен тәмийинлеў дегенде кәрхананың жобаға яки өткен жылларға салыстырғанда тийкарғы фондлар менен куралланыўы дәрежеси түсиниледи.

Сондай-ақ, тийкарғы кураллардың курамы, түри бойынша өзгерислерине баха бериледи. Анализ етиўде тийкарғы кураллардың жағдайы хәм хәрекет көрсеткишлерине де зәрүр итибар қаратылады. Бул арқалы туўрыдан-туўры тийкарғы кураллардың тозыўы хәм жарамлылық дәрежеси, кйрим-шығын көрсеткишлерине баха бериледи.

Тийкарғы кураллардың өнимин үйрениў тийкарында өним өндирисинде олардың нәтийжелик көрсеткишлерине баха бериледи. Тийкарғы кураллардың нәтийжелик көрсеткишлерин факторлы анализи тийкарында өним өндириси көлеми яки фондлар нәтийжелигин асырыў жүзесинен ишки имканиятлардың бар екенлигин үйрениўди хәм анализ жуўмағында пайдаланыўға хәм олардың нәтийжелигин асырыў жүзесинен зәрүр экономикалық бағдарлар белгиленеди. Кәрхана тийкарғы куралларды, олардың жағдайы, хәрекетине хәм нәтийжелигине экономикалық минезлеме береді.

Анализ ушын зәрүр болған мағлыўматлар тийкарғы кураллар хәрекеті ҳаққындағы 3-санлы финанслық есабат формасынан хәм финанслық есабатқа қосымша сыпатында берилген дереклерден алынады. Сондай-ақ, тийкарғы кураллар (01), олардың тозыўы (02), материаллық емес активлер (04), материаллық емес активлердің тозыўы (05), узақ мүддетли арендаға алынған тийкарғы кураллар (03) счетлары мағлыўматларынан пайдаланылады.

Тийкарғы куралларды төмендеги белгилери бойынша классификацияланыуы мүмкин:

а). Өндирис процессинде қатнасыуына қарап:

- актив тийкарғы кураллар
- пассив тийкарғы кураллар

б) Тармақ бойсыныуына қарап:

- санаат өндирис тийкарғы кураллары
- басқа тармақ тийкарғы кураллары
- өндирислик емес тийкарғы кураллар

в) Пайдаланыуына қарап:

- пайдаланыудағы тийкарғы кураллар
- пайдаланыудан алып қойылған тийкарғы кураллар

г) Түри бойынша:

- биналар, имаратлар, узатыў әсбаплары, машина хәм үскенелер, транспорт кураллары, әсбап үскенелер, хожалық инвентарлары, жумысшы хәм жыллық өнимдар ҳайўанлар, көп егинлер хәм басқа тийкарғы кураллар.

д) Мүклик ийелигине қарап:

- өзине тийисли тийкарғы кураллар
- ижараға алынған тийкарғы кураллар

Анализ ушын зәрүр болған мағлыұматлар, 3-санлы форма «Тийкарғы кураллардың ҳәрекеті ҳаққындағы» есабат формасынан алынады.

Тийкарғы кураллардың динамикасы дегенде олардың жыллар бойынша өзгерислери түсиниледи.

Динамикалық өзгерислер тийкарында кәрханада тийкарғы кураллардың жыллар бойынша абсолют хәм салыстырмалы өзгерислерине баҳа бериледи.

Төмендеги мағлыұматлар тийкарында тийкарғы кураллардың курам өзгерислерине баҳа бериў мүмкин.

Енди биз 2013 жыл ушын «Кегейли МТП» ЖШЖиниң тийкарғы куралларының курамының анализин көрип өтемиз.

3.1.1 –кесте

2012-2013 жыллар ушын «Кегейли МТП» ЖШЖиниң тийкарғы

кураллар курамының анализи

(мың сўм)

№	Көрсеткишлер	2012 -ж	2013 -ж	Айырмасы (+/-)	2012 ге салыстырға нда ,% да
1	Имаратлар	37258,4	9316,9	-27941,50	25,01
2	Қурылмалар	1024,2	-	-1024,20	-
3	Узатыў әсбаплары	8136,2	3126	-5010,20	38,42
4	Машина ҳәм үскенелер	1207683,6	110430,3	- 1097253,30	9,14
5	Мебель ҳәм офис үскенелери	869,5	97,4	-772,10	11,20
	Жәми тийкарғы кураллар	1254971,9	122970,6	-1132001,3	83,8

3.1.1–кесте мағлыўматларына муўапық кәрханада жәми тийкарғы өндириллик кураллар 2012 жылы 1254971,9 мың сўмды курады. 2013 жылы болса 122970,6мың сўм. Өткен жылға салыстырғанда 1132001,3 мың сўмға кемейген. Барлық тийкарғы куралларда кемейиўди көриўге болады.

Тийкарғы куралларды актив ҳәм пассив фондларға бөлиўде тийкарғы тәрәп олардың өним өндириўи туўрыдан-туўры қатнасыўына қаратылады. Актив тийкарғы кураллар деп өним өндириўден тиккелей ҳәм тиккелей емес қатнасыўшы тийкарғы куралларға айтылады.

Тийкарғы кураллардың жағдай көрсеткишлерине төмендегилер киргизиледи.

-Тийкарғы кураллардың жарамлылық дәрежеси

-Тийкарғы кураллардың тозыў дәрежеси

Жарамлылық дәрежеси тийкарғы кураллардың қалдық қунын олардың дәслепки қунына бөлиў арқалы анықланады.

Тозыў дәрежеси тийкарғы кураллардың тозыў қунын олардың дәслепки қунына бөлиў тийкарында анықланады.

Жарамлылық хәм тозыў коэффициентлери жыйындысы коэффициентте 1 ге, процентте 100 ге тең болады.

Тийкарғы кураллардың жағдай көрсеткишлерине қарап, олардың техникалық жағдайына баха бериледи хәм оларды тәртіплеў бойынша басқарыў қарарлары қабыл етиледі.

Тийкарғы кураллардың жағдайын үйрениўде кәрхана амортизация сиясатына, тийкарғы кураллардың мораллық тозыўшылық дәрежесине, пайдаланыўдан алып қойылған тийкарғы курал жағдайына зәрүр итибар қаратылады.

Тийкарғы кураллардың жағдай көрсеткишлерин олардың хәр бир түри хәм жәми бойынша үйрениледі. Анализ ушын зәрүр болған мағлыўмат 1-санлы форма «Бухгалтерия балансы» хәм 3- санлы форма «Тийкарғы кураллардың хәрекеті хәққындағы есабат» формаларынан алынады.

Тийкарғы кураллардың техникалық жағдайы жаңаланыў көрсеткишлерин үйрениў менен толтырылады.

Енди биз 2012-2013 жыллар ушын «Қарақалпақ МТП» ААЖ тийкарғы куралларының құрамының өзгериў дәрежесиниң анализин көрип өтеміз.

3-кестеде 2013 жылы «Қарақалпақ МТП» ААЖиниң тийкарғы куралларының құрамының өзгерисиниң анализи көрсетилген. Кестеде көринип турғанындай тийкарғы кураллардың жаңаланыў дәрежеси 2013-жылдың басына жылы 2247209,0 мың сум болған болса, 2014-жыл 1-январға 1292431,0 мың сумға түсип кеткен. Демек тийкарғы куралларының құрамындағы өндириллик хәм өндириллик мемес пайдаланыўдағы тийкарғы кураллар баҳасы бир есабат жылы аралығында бир қаншаға төменлеп кеткен. Кәрхана буннан былай өндидиристи раўажландырыў мақсетинде жаңа техникаларды сатып алып өндириллик рентабелликти жоқарылатпаса, келеси жылларда жылды пайда менен жуўмақлаў қыйын кешеди.

**2013-есабат дәйіри ушын «Қарақалпақ МТП» ААЖ тийкарғы
қуралларының қурамының анализи**

3.1.2 -кесте (мың сум)

Есабат дәйіри	Өндирилсик тийкары қураллар	Өндислик емес тийкаргы қураллар
2013-жыл басына	2247209	71497
2014-жыл басына	1292431	41137
Айырмасы (+.-)	-954778	-30360

Демек, кәрханада тийкарғы қураллар тозыўы, заман талапларына жуўап бермеўи менен қосымша шығынларды талап етиўи хәм дәрматқа кери тәсир етиўи мүмкин.

Анализде тийкарғы қураллардың жаңаланыў хәм шығып кетиў себеплерине де зәрүр итибар бериледи.

Тийкарғы қураллардың жаңаланыў дереклери:

- ❖ капитал қойылмалар хәм инвестициялар
- ❖ жеке капиталдың өсиўи
- ❖ узақ мүддетли кредитлер хәм қарызлар

Тийкарғы қураллардың техникалық жағдайын өндириўге жарамлылық жағдайын анализ етиў арқалы баҳаланады. Тийкарғы қураллардың жарамлылық дәрежеси қалдық қунның көлемине байланысly.

2. Машина трактор парклериниң тийкарғы қураллар менен тәмийнлениўиниң анализин жетилистириў

Тийкарғы қураллар менен тәмийнленгенлик кәрхананың техникалық тәрәптен тәмийнленгенлиги, мийнет хәм ислердиң механизацияласқанлығы хәм автоматласқанлығы коэффициентлер арқалы анықланады. Бул көрсеткишлер арқалы хәр бир кәрхананың материал-техникалық базасы

менен тәмийнленгенлик дәрежесин анықлаў мүмкин. Сол себебли усы көрсеткишлер тийкарғы көрсеткишлер есапланады.

Тийкарғы кураллар менен тәмийнленгенлик коэффициенти тийкарғы өндирис фондлары қунының ең үлкен сменадағы жұмысшылар санына қатнасы.

Ол жұмысшылардың мийнет кураллары менен тәмийнленгенлик дәрежесин сәўлелендиреди хәм төмендеги формула арқалы анықланады.

$$K_{\phi m} = \frac{T_{\kappa \kappa}}{Ж_c}$$

бунда:

$K_{\phi m}$ — жұмысшылардың тийкарғы кураллар менен тәмийнленгенлигиниң коэффициенти;

$T_{\kappa \kappa}$ — тийкарғы өндирис кураллар қуны;

$Ж_c$ — ең үлкен сменадағы жұмысшылар саны.

Анализ етиў ушын 3 — форма финанслық есабат хәм 1 — Т форма статистикалық есабаттан мағлыўматлар алынады. Егер кәрхана бир неше сменада ислесе, ең үлкен сменадағы жұмысшылар саны бухгалтериядан ямаса ис ҳақы берилген айлық алыўшылар дизимлеринен алынады, себеби есабатта олар болмаўы мүмкин. Егер жұмыс бир сменада шөлкемлестирилген болса, барлық тийкарғы өндиристе бәнт болған жұмысшылар алынады.

Техникалық тәмийнленгенлик коэффициенти өндирис үскенелери суммасының ең үлкен сменадағы жұмысшылар санына қатнасы сыпатында есапланады хәм төмендеги формула бойынша анықланады:

$$K_{mm} = \frac{O_{yck}}{Ж_c}$$

бунда:

K_{mm} — техникалық тәмийнленгенлик коэффициенти;

$O_{\text{уск}}$ – өндирис үскенелер суммасы.

Бул коэффициентлер жыл ушын хәм сәнеге есапланыўы мүмкин. Жыл ушын есапланғанда тийкарғы қураллар хәм жумысшылар саны ҳаққындағы орташа жыллық мағлыўматлар алынады.

Тийкарғы қураллардан пайдаланыў нәтийжелилиги дәрежесинен улыўма өндирис нәтийжелилиги келип шығады. Тийкарғы қураллардан қаншелли көп пайдаланса, соншелли көп өним шығарылады, оның өзине түсер баҳасы арзанласады, мийнет нәтийжелилиги, пайда хәм рентабеллик жоқары болады.

Тийкарғы қураллардан пайдаланыў нәтийжелилигин анықлаўшы көрсеткишлерге: тийкарғы қураллар өнимдарлығы, тийкарғы қураллар дәраматлығы, тийкарғы қураллар рентабеллиги, машина хәм үскенелер қуўатларынан пайдаланыў коэффициенти киреди.

Тийкарғы қураллар өнимдарлығы анализ етилип атырған дәўирде ислеп шығарылған өнимнің тийкарғы қураллар орташа жыллық қунына қатнасы формасында төмендеги формула арқалы табылады.

$$T_{\text{ко}} = \frac{O}{TK_{\text{орт}}};$$

бунда:

$T_{\text{ко}}$ – тийкарғы қураллар өнимдарлығы;

O – анализ етилген дәўирде ислеп шығарылған (сатылған) өним көлеми;

$TK_{\text{орт}}$ – тийкарғы қураллар орташа жыллық қуны.

Базар қатнасықлары шәраятында сатылған өним көлеми хожалық хызметин толық көлемде сәўлелендиреди. Пайда хәм рентабеллик кәрхананың финанслық жағдайын анықлаўшы көрсеткишлер де усы көрсеткишлерге үзликсиз байланыслы. Соның ушын тийкарғы қураллар өнимдарлығын ислеп шығарылған өним бойынша емес, сатылған өним

көлеми бойынша анықлау дұрыс болады. Бұның үшін төмендегі формула ұсыныс етіледі.

$$T_{\kappa o} = \frac{C}{T\kappa_{opt}}$$

бұнда:

C – сатылған өнім көлемі.

Тийкарғы қураллар рентабеллиги тийкарғы қураллардың 1 сумына дұрыс келетуғын пайда суммасын анықлайды. Ол сап пайданың тийкарғы қураллар орташа жыллық қунына қатнасы менен төмендегіше анықланады:

$$P_{m\phi} = \frac{C\Pi \cdot 100}{T\kappa_{opt}}$$

бұнда:

P_{тф} – тийкарғы қураллар рентабеллиги;

СП - сап пайда.

Тийкарғы қураллардан пайдаланыу нәтижелилигине түрлі әмеллер тәсир етеді.

Оларға:

- ✓ Ислеп шығарылған хәм сатылған өнім көлемі;
- ✓ Тийкарғы қураллар орташа жыллық суммасы;
- ✓ өндиристе бәнт болған хызметкерлер мийнетиниң нәтижелилиги;
- ✓ Тийкарғы қураллар бөлек түрлеринен пайдаланыу нәтижелилиги.

Анализ етиуде усы әмеллер тәсирин есаплау, өткен жыл өндирис дәстүри мағлыұматларын хәм динамикасын үйрениу лазым.

Орнатылған үскенелер – бұл монтаж етилген хәм жұмысқа таярланған жұмыс жайдағы үскенелер.

Ислетилип атырған үскенелер – бұл қанша ўақыт турғанлығынан тысқары, (есабат дәўирде) әмелде ислеп атырған үскенелер.

Тийкарғы қураллар нәтижелилигин анализ етиуде арнаулы сәнедегі әмелде бар үскенелерге қатнасынан орнатылған үскенелер дәрежесин

анықлау, яғный орнатылған үскенелер коэффициентин төмендеги формула бойынша есаплау лазым:

$$\hat{E}_{\text{ор.уск.}} = \frac{\text{Исл.уск.}}{\text{Орн.уск.}}$$

бунда:

К_{ор.уск.} – орнатылған үскенелер коэффициентин;

эмел.бар. – әмелдеги бар үскенелер;

Орн.уск. – арнаулы сәндеги әмелде орнатылған үскенелер.

Соң төмендеги формула тийкарында орнатылған үскенелерге ислетип атырған үскенелер коэффициентин анықланады:

$$K_{\text{исл}} = \frac{\text{Исл.уск.}}{\text{Орн.уск.}};$$

бунда:

К_{исл} – ислеп атырған үскенелер коэффициентин;

Исл.үск. – әмелде ислеп турған үскенелер.

Тийкаргы кураллардан пайдаланыу нәтийжелилигин анализ етиуде экстенсив хәм интенсив факторлардың өндирис дәстүри орынларыуына тәсирин табыу зәрүр. Үскенелерден экстенсив пайдаланыуды усыныушы көрсеткишлерге: үскенелер муғдары; ислетилмей атырған мийнет кураллар үлеси; үскенелердің ислеменен уақты; үскене ислеуиниң сменалык коэффициентин: машина хәм станоклар сарайы дузилиуи.

Үскенелерден интенсив пайдаланыу смена, ай, шерек хәм жылда бир станок – саатты ислеп шығарылған өним яғный оның жумыс нәтийжелилиги көрсеткишлери менен белгиленеди. Ол натурал көрсеткишлер хәм сумларда есапланыуы мүмкин.

Бир үскенеден экстенсив пайдаланыу коэффициентин исленген машина хәм станок-саат әмелдеги муғдарын, олардың план хәм базис муғдарына бөлиу жолы менен анықланады

Интенсив пайдаланыў коэффициенти бир машина-саатта ислеп шығарылған өнімнің көлеми менен өлшенеди. Оны анықлаў ушын бир машина-саатта ислеп шығарылған өнім көлемин режедеги өнім менен анықланады.

Анализ процессинде көрсеткишлерди есаплаў олардың ислеп шығарылған өнім көлеми хэм кәрхана жумыс нәтийжелилигине тәсирин анықлаў лазым.

**«Қарақалпақ МТП» ААЖиниң тийкарғы қуралладан
пайдаланыўдың жағдайы.**

3.2.1 -кесте (мың сум)

№	Көрсеткишлер	2012-жыл	2013-жыл	Айырма	
				+, -	%
1	Тийкарғы қураллар	4190,3	3874,9	-315,40	7,53
3	Материаллық емес активлер	-	-	-	-
4	Өнім сатыўдан түскен түсим	213592,4	213791,7	+199,30	0,09
5	Өндириллик өзине түсер баҳасы	192233,2	192682,7	+449,50	0,23
6	Сатыўдан алынған сап түсим	21359,2	21109	-250,20	1,17
7	Пайда	549,4	1737,2	+1187,80	216,20
8	Хәр бир сум тийкарғы қурал ушын туўра келетуғын өнім (сум) (Фонд қайтымы)	50,97	55,17	+4,20	8,24
9	Хәр бир сум тийкарғы қурал ушын туўра келетуғын пайда (сум) (Тийкарғы қураллардың рентабеллиги)	0,13	0,448	+0,32	241,94

Жоқарыдағы 5-кесте мағлыұматлары соны көрсетпекте, хәр бир сум ушын туұра келетуғын өнимнің муғдары анағурлым төмен. Бизиң мақсетимиз хәр бир сум фонд ушын туұра келетуғын өнимнің муғдарын, көтериұ болып есапланады. Бул кестеде биз соны көрип отырмыз, соңгы еки жыл ишинде хәр бир сум тийкарғы қурал ушын туұра келетуғын өнимнің муғдары, 2012-жылы 50,97 сўм болған болса, ал 2013-жылы бул көрсеткиш 55,17 сум кураған, бул демек 8,24 сумға көбейиұ болған деп көрсетиұимизге болады. Соныңдай өткен жылға салыстырғанда рентабеллик дәежеси бир канша жақсыланған, яғный 0,32 ге артқан

Бәрибир бизиң пикиримизше хәр бир сум тийкарғы қурал ушын туұра келетуғын өнимнің муғдары жоқарылаған жағдайда ғана биз тийкарғы қураллардан нәтийжели пайдалана алдық деп айта аламыз. Кесте мағлыұматлары соны көрсетпекте 2013-жылды 2012-жыл менен салыстырғанда өнимди өндириұ ушын жумсалатуғын қәрежет 449,50 сўмға көбейгенин көриұге болады. Бирақ басқа да шығынлардың жоқарылаұы менен пайданың муғдары кемейген. Буны және де сатылған (көрсетилген хызмет) өнимлердің сатылыұ көлеминин көбийиұ улыұма сап пайданың көбейиұне алып келген.

Бизге белгили кәрханаларда төлем уқыплылығы хәм баланс ликвидлиги усаған кәрхананың пайда болып атырған қарыз хәм миннетлемелрин төлей алыұы бойынша көрсеткишлери бар болып, соларды есаплап көриұ керек болады. Бунда «Қарақалпақ МТП » ААЖиниң №1-форма яғный баланс мағлыұматларын ликвидлик көз қарасынан үйренип шығамыз. Төмендеги кестеде баланс активи тез пулға айланыұы бойынша А1, А2, А3, А4 топарларына бөлинген хәм баланс пассивиниң қапланыұы керек болған миннетлемелери П1, П2, П3,П4 топарларына ажыратылған.

**Төменде «Қарақалпақ МТП» ААЖинде ликвидлик көрсеткишлерин
анализлеп шығамыз:**

3.2.2-кесте

Актив	Жыл басына	Жыл ақырына	Пассив	Жыл басына	Жыл ақыры на	Төлем дереклериниң артықшалығы ямаса жетіспеуі	
						Жыл басына	Жыл ақырына
2	4	5	7	9	10	11	12
Өте тез пулға айланатуғын активлер (2 айға шекем)	0	30,6	Асығыс төленетуғын миннетлемеле р (2 айға шекем)	667151,4	589131	-667151	-589100
Тез сатылатуғын активлер (2-6 айға шекем)	608878,7	637943	Қысқа мүддетли миннетлемеле р (2-6 айға шекем)	15000	0	+593878,7	+637943
Секин сотиладиган активлар (6 айдан-1 жылғ шекем)	203994,6	178318,4	Узақ мүддетли (6 айдан-1 жылғ шекем)	51056	53720,9	+152938,6	+124597 ,5
Қыйын сатылатуғын активлер (1 жылдан артық)	95912	3874,9	Турақлы пассивлер (1 жылдан	175577,9	177315	+79665,9	+173440 ,1
Баланс A1+A2+A3+A4	908785,3	820166,9	Баланс П1+П2+П3+П 4	908785,3	820166,9	-	-

Жоқарыдағы кесте мағлыұматларынан келип шығып төмендегише
аналиткалық кестени ислеп шығамыз:

3.2.3-кесте

Ликвидликтің белгиленген нормасы	A1> П1		A2> П2		A3> П3		A4< П4	
	Жыл басына	Жыл ақырына	Жыл басына	Жыл ақырына	Жыл басына	Жыл ақырына	Жыл басына	Жыл ақырына
«Қарақалпақ МТП» ААЖинде ликвидлик жағдайы	A1< П1	A1<П1	A2> П2	A2> П2	A3> П3	A3> П3	A4< П4	A4< П4
түсіндирме	Номадан парықлы	Номадан парықлы	нормада	нормада	нормада	нормада	нормада	нормада

Демек, «Қарақалпақ МТП» ААЖинде 2 айға шекемги төлениўи керек болған миннетлемелерди өтей алыў жағдайы бир қанша қыйын, лекин 2 айдан артық мүддеттеги барлық қарызларын хәм миннетлемелерин төлеў имканиятына ийе. Улыўма алғанда кәрхана ликвидлик жағдайын қысқа мүддетте төлей алыў уқыбын бир қанша жақсыласа еле де унамлы нәтийжелерге ерисиўине болады.

Сонындай кәрханаларда кәрханаға финанслық турақлылық көз карасынан пикир билдириў ушын финанслық турақлылық көрсеткишлери де үйренилип барылады. Төмендеги кестеде «Қарақалпақ МТП» ААЖинде финанслық турақлылық бойынша аналитикалық мағлыў«Қарақалпақ МТП» ААЖиндеатларды көрип шығамыз. Бунда тийкарынан кәрхананың №1- формасы мағлыўматларынан пайдаланамыз.

**«Қарақалпақ МТП» ААЖинде финанслық турақлылық
коэффициентлери**

3.2.4-кесте

Т.с	Коэффициентлер	Есаплаў формуласы	Нормасы	Жыл басына	Жыл ақырына	Жыл ақырына н парқы (+,-)
1.	Финанслық ғәрезсизлик коэффициенти	480:400	≥ 0.5	0,19	0,22	+0,023
2.	Финанслық қарамлық коэффициенти	400:480	≥ 2	5,17	4,62	-0,550
3.	Финанслық турақлылық коэффициенти	480:770	≥ 1	0,24	0,27	+0,036
4.	Қарызға алынған хәм өз қаржыларының қатнасы коэффициенти	770:480	≤ 1	4,17	3,62	-0,550
5.	Амортизацияны топлаў коэффициенти	$\frac{011+021}{010+020}$	≥ 0.5	0,37	0,14	-0,235
6.	Өз операция қаржылары менен тәмийнлениў коэффициенти	$\frac{480+570+580}{130:390}$	≥ 0.2	-0,097	0,042	+0,140

«Қарақалпақ МТП» ААЖинде финанслық ғәрезсизлик коэффициенти өткен жылға салыстырғанда бир қанша жақсыланған, 0,023 ке көтерилген, деген менен нормаға сылыстырғанда еле бир қанша кем саналады.

Финанслық қарамлық коэффициенті болса, нормадан бір қанша көп. Бұл көрсеткіш унамлы ямаса унамсызлығын анықлаушы баланс дүзилисине нәзер салсақ, кәрханада хәдден тысқары актив тәрәпи көп екенлигин көриўге болады. Кәрхананың финанслық турақлылық жағдайы бір қанша төмен, өз қаржы дереклери миннетлемелерге салыстырғанда көплеў болыўы талап етиледі. Бұл бойныша ахўал бір қанша жақсыланған, деген менен нормадан дерлик 5 есе кем. Бұл соны аңлатады кәрханада қарызға алынған ямаса миннетлеме сыпатындағы сырттан тартылған қаржылар бір қанша көп. Өткен жылға салыстырғанда 0,55 пунктке ахўал жақсыланған, бұл бойынша бір қанша жұмыслар орынланыўы керек. Кәрхана өзине тийисли операция қаржылары менен тәмийнлениў жағдайы өткен жылға салыстырғанда бір қнша жақсыланған, яғный 0,140 пунктке артқан, деген менен нормадан әдеўир жырақ саналады. Кәрхана операция қаржыларын өз дереклеринен толтырып барыўы бойынша жұмыслар алып барыўы керек.

III бап бойынша жуўмақ

Тийкарғы қураллардың техникалық жағдайын өндириўге жарамлылық жағдайын анализ етиў арқалы бақаланады. Тийкарғы қураллардың жарамлылық дәрежеси қалдық қунның көлемине байланысly.

Тийкарғы қураллар менен тәмийнленгенлик кәрхананың техникалық тәрәптен тәмийнленгенлиги, мийнет хәм ислердің механизацияласқанлығы хәм автоматласқанлығы коэффициентлер арқалы анықланады. Бұл көрсеткішлер арқалы хәр бир кәрхананың материал-техникалық базасы менен тәмийнленгенлик дәрежесин анықлаў мүмкин. Сол себепли усы көрсеткішлер тийкарғы көрсеткішлер есапланады.

Мағлыўматлары соны көрсетпекте, хәр бир сум ушын туўра келетуғын өнимнің муғдары анағурлым төмен. Бизің мақсетимиз хәр бир сум фонд ушын туўра келетуғын өнимнің муғдарын, көтериў болып есапланады. Бұл кестеде биз соны көрип отырмыз, соңғы еки жыл ишинде хәр бир сум тийкарғы құрал ушын туўра келетуғын өнимнің муғдары, 2012-жылы 50,97

сұм болған болса, ал 2013-жылы бул көрсеткіш 55,17 сум кураған, бул демек 8,24 сумға көбейіу болған деп көрсетиуимизге болады. Соныңдай өткен жылға салыстырғанда рентабеллик дәжеси бир қанша жақсыланған, яғный 0,32 ге артқан

Бәрибир бизиң пикиримизше ҳәр бир сум тийкарғы курал ушын туўра келетуғын өнимниң муғдары жоқарылаған жағдайда ғана биз тийкарғы кураллардан нәтийжели пайдалана алдық деп айта аламыз. Кесте мағлыұматлары соны көрсетпекте 2013-жылды 2012-жыл менен салыстырғанда өнимди өндириу ушын жумсалатуғын қәрежет 449,50 сұмға көбейгенин көриуе болады. Бирақ басқа да шығынлардың жоқарылауы менен пайданың муғдары кемейген. Буны және де сатылған (көрсетилген хызмет) өнимлердиң сатылыу көлеминин көбийу улыұма сап пайданың көбейиуине алып келген.

«Қарақалпақ МТП» ААЖинде 2 айға шекемги төлениуи керек болған миннетлемелерди өтей алыу жағдайы бир қанша қыйын, лекин 2 айдан артық мүддеттеги барлық қарызларын ҳәм миннетлемелерин төлеу имканиятына ийе. Улыұма алғанда кәрхана ликвидлик жағдайын қысқа мүддетте төлей алыу уқыбын бир қанша жақсыласа еле де унамлы нәтийжелерге ерисиуине болады.

Қарақалпақ МТП» ААЖинде финанслық турақлылық жағдайы бир қанша төмен, өз қаржы дереклери миннетлемелерге салыстырғанда көплеу болыуы талап етиледі. Бул бойныша ахұал бир қанша жақсыланған, деген менен нормадан дерлик 5 есе кем. Бул соны аңлатады кәрханада қарызға алынған ямаса миннетлеме сыпатындағы сырттан тартылған қаржылар бир қанша көп. Өткен жылға салыстырғанда 0,55 пунктке ахұал жақсыланған, бул бойынша бир қанша жұмыслар орынланыуы керек. Кәрхана өзине тийисли операция қаржылары менен тәмийнлениу жағдайы өткен жылға салыстырғанда бир қнша жақсыланған, яғный 0,140 пунктке артқан, деген

менен нормадан әдеуір жырақ саналады. Кәрхана операция қаржыларын өз дереклеринен толтырып барыуы бойынша жұмыстар алып барыуы керек.

Жуўмақлаў

Бизиң халқымыздың бүгинги күнги турмысы, жәмийеттиң хәм мәмлекеттиң ийгиликли мақсетлерине ерисиў жолындағы бизлердиң хәрекетлеримиз, бизлердиң сиясий, социаллық хәм руўхый салалардағы басқарыў ис системамызды әмелге асырыў исиндеги табысларымыз барлығымызға жақсы мәлим. Усының менен бирге, базар экономикасына тийкарланған хуқықый демократиялық мәмлекет қурыў жолында ушырасып атырған машқалалар хаққында да ашық-айдын айтыў керек болады.

Биз өзимиз таңлаған раўажланыў жолының хәм экономиказды реформалаўдың хәр бир басқышында жедел пәт пенен өзгерип атырған заман талапларына да жуўап беретугын хәм басланған модернизация процесслериниң тийкарғы мақсет хәм бағдарларды белгилеп алыўымызды турмысымыздың өзи көрсетип отыр. Усындай бағдарламаларды орынлаўда ең алды менен ерисилген нәтийжелеримизди сын көз бенен бахалаўымыз, бүгинги алға қарай хәрекет етиўимизде тосқынлық берип атырған машқалаларды анықлаыўмыз хәм жұмысты оларды сапластырыў тийкарында шөлкемлестириўимиз зәрүр.

Аўыл хожалығына жәрдем бериўши, хызмет көрсетиў тараўы саналған машина трактор парклериниң искерлиги де салмақлы орын тутады. Бул кәрханаларда бухгалтериялық есап-санақ жұмыстарын жолға қойып барыў, мағлыямат дереклери саналған есабат таярлаў бойынша жұмыстарды дурыс жолға қойыў, олар тийкарында алып барылауғын аналитикалық жұмыстарды жеңиллестириўге жәрдем береді. Сонындай бул информациялық тәмийнаттан сыртқы пайдалыныўшылар өзлериниң инвестициялық ямаса финанслық режелестириўлеринде пайдалыўлары рационал шешимлер қабыл етиўге жәрдем береді.

Бухгалтерлик (финанслық) есабат – есабат дәуірі ушын кәрхана искерлигинің нәтижелери, тийисли түрде тастыйықланған формаларда усынылатуғын, өз-ара байланыслы көрсеткішлер топламы.

Финанслық есабатты дүзиў хәм жәриялаў принципі бухгалтерия есабы методикасының тийкары есапланған әхмийетли принциплерден бири болып есапланады.

Бухгалтерия есабын жүритиўде ол яки бул қағыйдалар қолланылыўы мүмкин болмаған ўақыттағы фактларды көрсетиў хәм тийисли тийкарлаўларды түсиндириў хатында келтириў зәрүр. Кери жағдайда бундай қағыйдаларды қолланыў бул жағдайды усы қағыйдаларды қолланыўдан бас тартыў деп қаралады хәм кәрхана тәрәпинен бухгалтерия есабы ҳаққындағы әмел қылынып атырған ызамшылықты бузыў деп тән алынады.

Өзбекстандағы финанслық есабаттан пайдаланыўшыларды ФЕХС дағы дизим менен салыстырып, Өзбекстанда финанслық есабаттан пайдаланыўшылар ФЕХСда белгиленген финанслық есабаттан пайдаланыўшылар дизими менен улыўма жағдайда сәйкес келиўин айтыў мүмкин. Усыған қарамастан бир қатар парқлар бар екенлигин көриў мүмкин:

Бизиң есабатлар биринши нәўбетте, ишки пайдаланыўшылар мүтәжликлерин қандырып, буларға шөлкемлестириўшилер хәм администрация киреди хәм бул пайдаланыўшылар норматив хўжжетлерде биринши орынға қойылады;

Бизиң ызамшылығымыз финанслық есабаттың салық органларына тапсырыў мәжбүрийлигин көрсеткен ҳалда финанслық есабаттың бақлаў функциясын тастыйықлайды.

Бухгалтерия есабатының мақсетин анықлаўда финанслық жағдай яки финанслық нәтижелерге әхмийет берилсе хәм қойылған мақсеттен келип шығып, есаптың улыўма принциплеринен ол яки бул объектлер бойынша есап жүритиў қағыйдаларына шекем болған, пүткил бухгалтерия есабы системасының дүзилиў негизин белгилеў мақсетке муўапық.

Buxgalteriyalıq balans bazar ekonomikası sha'rayatında ha'r qıylı mag'lıwmattan paydalanıwshılar ushın tiykarg'ı derek bolıp xızmet etedi. Xojalıq ju'rgiziwshi subektin' balansı, menshik iyeleri, menedjerler ha'm basqarıw menen baylanıslı basqa adamlardı ka'rxananın' mu'lik jag'dayı menen tanıstıradı. Balanstan menshik iyesi nege iye ekenin, yag'nıy ka'rxana ko'z aldına keltire alatug'ın tovar-materiallıq zapaslar ha'm basqa da aktivler qanday mug'dar ha'm sapa qatnasında ekenligin biliw mu'mkin.

Ko'rip shıg'ılǵ'an to'rt xojalıq operatsiyası balansta ju'z beretug'ın barlıq o'zgeris tu'rleri ushın mısál bola aladı. Demek, ka'rxanada qansha xojalıq operatsiyası payda bolıwına qaramastan olar to'rt tipke bo'linedi:

1-tip. Aktiv statyalarındag'ı o'zgeris (aktivte ko'beyiw ha'm aktivte kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

II-tip. Passiv statyalarındag'ı o'zgeris (passivtegi ko'beyiw ha'm passivtegi kemeyiw)—balans ja'misi o'zgermeydi.

III-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında ko'beyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a ko'beyedi).

IV-tip. Aktiv ha'm passiv statyalarında kemeyiwge alıp keliwshi o'zgerisler (aktiv ha'm passiv bir qıylı summag'a kemeyedi).

“Финанслық нәтижелер ҳаққындағы есабат” (2-форма) кәрхананың есабат дәуириндеги финанс-хожалық искерлиги нәтижелерин сәўлелендиреди. Бул искерлик пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма) та сәўлелендирилетуғын, пул қаржылары жағдайын өзгертиўши әҳмийетли фактор болып есапланады. Пул ағымлары ҳаққындағы информациялар сонысы менен әҳмийетли, олар кәрханалардың пул қаржылары ҳәм олар эквивалентлерин қамтыў ҳәм де ислетиў жарамлылығын баҳалаў ушын финанслық есабаттан пайдаланыўшыларға тийкар жаратып береді. Усы орында пул қаржылары ҳәм олардың эквивалентлери түсинигине толығырақ тоқтап өтеміз. Финанслық есабаттың ҳалық аралық стандартлары (IAS) ҳәм курама штатлар бухгалтерлик есабының улыўма қабыл етилген принциптери

(US GAAP)не муўапық пул қаржылары кәрханаға қараслы нақ пуллар хәм де талап етилгенде алынатуғын қойылмалардан ибарат.

Пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)та есабат дәўириниң ақырына сәўлелендирилген пул қаржылары хәм олар эквивалентлериниң қалдығы, баланста есабат дәўириниң ақырына сәўлелендирилген пул қаржылары хәм олар эквивалентлериниң қалдығына тең болыўы керек. Пул эквивалентлери сыпатында есапқа алынатуғын позициялар, усы түрде, баланста қысқа мүддетли финанслық қойылмалар яки базар қымбат баҳалы қағазларынан ажыратып көрсетилиўи керек. Баҳалы қағазларды сатып алыў хәм сатыў операциялары нәтийжесинде пул қаржылары кириси хәм шығысы жүз берип, олар да пул ағымлары ҳаққындағы есабат (4-форма)та сәўлелендириледи.

Солай етип, финанслық есабат халық аралық стандартлары (ФЕХС) хәм миллий стандартлар бойынша финанслық искерликти анықлаўда тийкарғы парқ ФЕХС ға муўапық финанслық искерлик қысқа мүддетли инвестициялар сыяқлы узақ мүддетлилерди өз ишине алады. Усы жерде миллий стандартлар финанслық искерликке тек қысқа мүддетли инвестицияларды киритеди. Айтылғанлар бойынша пул ағымлары ҳаққындағы есабатты ФЕХС тийкарында дүзиўде финанслық искерликтин тийисли анықламасынан пайдаланыў мақсетке муўапық.

Өткерилген изертлеўлер соны көрсетеди, аўыл хожалық кәрханалары пул ағымлары ҳаққындағы есабатты туўры усыл менен хәр шеректин биринши сәнесине бас дәптер мағлыўматлары бойынша дүзеди. Бундай жантасыў кәрханада финанслық ресурслар хәрекетин басқарыў хәм басқарыўды толық тәмийнлемейди. Соның ушын бул есабатты бир ўақыттың өзинде еки – туўры хәм иймек усыллар жәрдемінде хәр айдың биринши сәнесине дүзип, нәтийжелерин анализлеп барыў усыныс етиледи.

Тийкарғы кураллардың техникалық жағдайын өндириўге жарамлылық жағдайын анализ етиў арқалы баҳаланады. Тийкарғы кураллардың жарамлылық дәрежеси қалдық қунның көлемине байланысly.

Тийкарғы кураллар менен тәмийнленгенлик кәрхананың техникалық тәрәптен тәмийнленгенлиги, мийнет хәм ислердиң механизацияласқанлығы хәм автоматласқанлығы коэффициентлер арқалы анықланады. Бул көрсеткишлер арқалы хәр бир кәрхананың материал-техникалық базасы менен тәмийнленгенлик дәрежесин анықлаў мүмкин. Сол себепли усы көрсеткишлер тийкарғы көрсеткишлер есапланады.

Мағлыўматлары соны көрсетпекте, хәр бир сум ушын туўра келетуғын өнимниң муғдары анағурлым төмен. Бизиң мақсетимиз хәр бир сум фонд ушын туўра келетуғын өнимниң муғдарын, көтериў болып есапланады. Бул кестеде биз соны көрип отырмыз, соңғы еки жыл ишинде хәр бир сум тийкарғы құрал ушын туўра келетуғын өнимниң муғдары, 2012-жылы 50,97 сўм болған болса, ал 2013-жылы бул көрсеткиш 55,17 сум кураған, бул демек 8,24 сумға көбейиў болған деп көрсетиўимизге болады. Соныңдай өткен жылға салыстырғанда рентабеллик дәежеси бир қанша жақсыланған, яғный 0,32 ге артқан

Бәрибир бизиң пикиримизше хәр бир сум тийкарғы курал ушын туўра келетуғын өнимниң муғдары жоқарылаған жағдайда ғана биз тийкарғы кураллардан нәтийжели пайдалана алдық деп айта аламыз. Кесте мағлыўматлары соны көрсетпекте 2013-жылды 2012-жыл менен салыстырғанда өнимди өндириў ушын жумсалатуғын қәрежет 449,50 сўмға көбейгенин көриўге болады. Бирақ басқа да шығынлардың жоқарылаўы менен пайданың муғдары кемейген. Буны және де сатылған (көрсетилген хызмет) өнимлердиң сатылыў көлеминин көбийиў улыўма сап пайданың көбейиўине алып келген.

«Қарақалпақ МТП» ААЖинде 2 айға шекемги төлениўи керек болған миннетлемелерди өтей алыў жағдайы бир қанша қыйын, лекин 2 айдан артық

мүддеттеги барлық қарызларын хәм миннетлемелерин төлеў имканиятына ийе. Улыўма алғанда кәрхана ликвидлик жағдайын қысқа мүддетте төлей алыў уқыбын бир қанша жақсыласа еле де унамлы нәтийжелерге ерисиўине болады.

Қарақалпақ МТП» ААЖинде финанслық турақлылық жағдайы бир қанша төмен, өз қаржы дереклери миннетлемелерге салыстырғанда көплеў болыўы талап етиледі. Бул бойынша ахўал бир қанша жақсыланған, деген менен нормадан дерлик 5 есе кем. Бул соны аңлатады кәрханада қарызға алынған ямаса миннетлеме сыпатындағы сырттан тартылған қаржылар бир қанша көп. Өткен жылға салыстырғанда 0,55 пунктке ахўал жақсыланған, бул бойынша бир қанша жұмыслар орынланыўы керек. Кәрхана өзине тийисли операция қаржылары менен тәмийнлениў жағдайы өткен жылға салыстырғанда бир қнша жақсыланған, яғный 0,140 пунктке артқан, деген менен нормадан әдеўир жырақ саналады. Кәрхана операция қаржыларын өз дереклеринен толтырып барыўы бойынша жұмыслар алып барыўы керек.

ПАЙДАЛАНЛЫҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

1. Рәсми материаллар

1.1. Өзбекстан Республикасы Нызамлары:

- 1.1.1. Өзбекстан Республикасы Конституцияси. – Т.: “Өзбекстан”, 2005ж.
- 1.1.2. Өзбекстан Республикасынинг Пуқаралық Кодекси. “Адолат”, Ташкент, 2007.
- 1.1.3. Өзбекстан Республикасы Салық Кодекси. Ташкент 2010 ж.
- 1.1.4. Өзбекстан Республикасы Пуқаралық Кодексиниң екинши бөлиминә түсиндирмелер. Т.: “Иқтисодиёт хәм ҳуқуқ дунёси”, 1998 ж.
- 1.1.5. Өзбекстан Республикасы нызамы. Бухгалтерия есабы туўрысында. Ташкент, 1996 ж. 30 август.
- 1.1.6. Өзбекстан Республикасы Нызамы. Фермер хожалығы туўрысында. (жаңа редакциясы). 2004 жыл 26 август. (“Халық сөзи”, 2004 жыл 15 октябрь, 215 (3490)-сан.).

1.3. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң қарарлары:

- 1.3.1. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң №383 санлы қарары. Аўыл хожалығы өндирисинде шәртнамалық қатнасықларды жетилистириў хәм миннетлемелр орынланыўы ушын тәрәплердиң жуўапкершилигин асырыў ис-илажалар туўрысында. 4 сентябрь 2003 жыл. Салық төлеўшиниң журналы, №11.
- 1.3.2. Өним(жумыс, хызметлер)лерди ислеп шығарыў хәм сатыў қәрежетлериниң қурамы хәм де финанслық нәтийжелерди қәлиплестириў ҳаққында Нызам. (Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1999 жыл 5 февралдағы 54-санлы қарары менен тастыйықланған).

1.4. Нызамлар, инструкциялар хәм методикалық көрсетпелер:

- 1.4.1. Өзбекстан Республикасы Финанс Министрлиги 2002 жыл 27 декабрдеги 140-санлы буйрығы (Финанслық есабат формалары хәм

оларды толтырыў бойынша қағыйдаларды тастыйықлаў туўрысында). «Солиқлар ва божхона информациялари» газетасы 2004 жыл 27 декабрь №52.

- 1.4.2. Өзбекстан Республикасы Финанс Министрлиги, Мәмлекетлик салық Комитети, Мийнет хәм халықты социаллық қорғаў Министрлигиниң қарары. “Инвентаризация прцесинде анықланған мал-мүлик кемиси хәм артықшасын бухгалтерия есабы хәм салыққа тартыў тәртиби туўрысындағы нызамды тастыйықлаў ҳаққында. (Өзбекстан Республикасы Әдиллик Министрлиги тәрепинен 2004 жыл 6 апрелде 1334-сан менен мәмлекетлик дизимге алынған). “Салықлар хәм бажыхана информациялары” газетасы, №16, 2004 жыл.
- 1.4.3. Өзбекстан Республикасы бухгалтерия есабының миллий стандартлары (№00-№21), Ташкент, 1998-2004 жж.
- 1.4.4. Международные стандарты финансовой отчетности. - М.: Аскери, 1999.

2. Президент мийнетлери:

- 2.1. Каримов И.А. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириў жолында. Т.: “Өзбекстан”, -1995 ж.
- 2.2. Каримов И.А. Барлық реже хәм бағдарламаларымыз ўатанымыз раўажланыўын жоқарылатыў, халқымыз пәрәўанлығын асырыўға хызмет қылады. –Т.: Өзбекстан, 2011. -26 б
- 2.3. Каримов И.А. «Өзбекстан ХХІ әсир босағасында: қәўипсизликке қәўип, турақлылық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери». – Т. Өзбекстан, 1997.
- 2.4. Каримов И.А. «Өзбекстанда демократиялық өзгерислерди және де тереңлестириў хәм пуқаралық жәмийети тийкарларын қәлиплестириўдиң тийкарғы бағдарлары». «Халық сөзи» газетасы, 2002 жыл 30 август.

- 2.5. Каримов И.А. Жэхэн финанслық экономикалық кризиси, Өзбекстан шэраятында оны сапластырыўдың жоллары хэм илажлары. – Т.: Өзбекстан, 2009.
- 2.6. Каримов И.А. Мәмлекетте демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хэм пуқаралық жәмийетин раўажалндырыў концепциясы: Өзбекстан Республикасы Олий мәжлиси Нызамшылық палатасы хэм Сенатының қоспа мәжлисиндеги баянаты. 2010 жыл 12 ноябрь. – Ташкент: “Өзбекстан”, 2010. -56 б.
- 2.7. Каримов И.А., Ўзбекистон мустақилликка эришиш астонасида, Тошкент: “Ўзбекситон” 2011
- 2.8. Каримов И.А., Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак, Тошкент: “Ўзбекситон” 2013
- 2.9. Каримов И.А. Ўатанымыздың раўажланыўын жаңа басқышқа көтеретуғын жыл болады: 2011-жылдың тийкарғы жуўмақлары хэм 2012-жылда Өзбекстанды социаллық-экономикалық раўажландырыўдың ең аҳмийетли бағдарларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң мәжлисиндеги баянаты, «Еркин Қарақалпақстан» 21.01.2012 жыл № -9 10 (19160)
- 2.10. Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Кәримовтың елимизди 2013-жылда социаллық-экономикалық раўажландырыўдың жуўмақлары хэм 2014-жылға мөлшерленген экономикалық бағдарламаның ең аҳмийетли ўазыйпаларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң мәжлисиндеги "2014 жыл жоқары пәтлер менен раўажланыў, бәрше имканиятларды иске қосыў, өзін ақлаған реформалар стратегиясын избе-из даўам еттириў жылы болады” атлы баянаты, *«Еркин Қарақалпақстан» 21.01.2014 жыл № 9 (19471)*

3. Оқыўлық хэм оқыў қолланбалар

- 3.1.1. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, Тошкент. – 1999 й.

- 3.1.2. Безруких П.С., Белобжецкий И.А. Бухгалтерский баланс: методика составления// Бухгалтерский учет. – 1994. - №1.
- 3.1.3. Бобожонов О. Молиявий ҳисобот. – Т. – Мехнат. – 2002.
- 3.1.4. Ваҳобов А., Иброҳимов А. Молиявий таҳлил. «Шарқ» НМК, Тошкент. – 2002.
- 3.1.5. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Тошкент – «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» - 2003.
- 3.1.6. Козлова Т.В. Консолидированная бухгалтерская отчетность: методика составления // Бухгалтерский учет. – 1997. - №3.
- 3.1.7. Козлова Е.П., Парашютин Н.З. бухгалтерский учет. –М. – 1999.
- 3.1.8. Литвиненко М.И. Международные стандарты учета// Главбух. – 1998. - №1.
- 3.1.9. (14)Международные стандарты финансовой отчетности 1999: издание на русском языке. – М.: Аскери-АССА, 1999.
- 3.1.10. Молиявий ҳисобот. – КАРАНА корпорацияси. – Т. 2000.
- 3.1.11. (51) Палий В.Ф. Комментарии к международным стандартам финансовой отчетности. – М.: АСКЕРИ, 1999.
- 3.1.12. Панков Д. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. – Мн.: Экоперспектива. 1998.
- 3.1.13. Ризакулов А.А. Узоқ муддатли активлар ҳисоби. Т. – Фан, 1998.
- 3.1.14. Ризакулов А.А., Иброҳимов А.К., Ҳасанов Б.А., Усанов А.У., Маматов З.Т. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. I-III том. ТМИ ва ИУТ, 1994.
- 3.1.15. Рабушкин Б.Т. Хоменко Т.А. система национальных счётов, Москва- «Финансы и статистика». 1993, 95 с.
- 3.1.16. Седьмая директива ЕС «О консолидированных счётах» от 13 июня 1983 г. – М: Аудит-Трейнинг, 1992. – 96 с.
- 3.1.17. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. – М. «Финансы и статистика» - 2000.

- 3.1.18. Фрэнк Вуд. Бухгалтерский учет для предпринимателей. – М. ООО Аскери, 1996.
- 3.1.19. Хендриксон Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996.
- 3.1.20. Чая В., Чая Г. Международные стандарты финансовой отчетности. ГУП ИПК. «Ульяновский Дом печати», 2000.
- 3.1.21. Ҳасанов Н., Нажмиддинов С. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. Тошкент. – 1999.
- 3.1.22. Ҳошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Тошкент - «Янги аср авлоди» - 2004
- 3.1.23. Fremgen F.M. Accounting for managerial analysis: Third edition. Richard D. Irwing Inc. Homewood, Illinois, 1996.
- 3.1.24. Kenneth M.Morris. Allan M.Siegal. Guide to understanding money investing. 2000 by lightbulb press Ibc.
- 3.1.25. Security regulation in the United States. NASD. Washington. 2000.
- 3.1.26. The work of SEC. U.S.Securities and Exchange Commission – 1999.
- 3.1.27. Cost accounting (a managerial emphasis)/USA. Mexico. Or Canada 2001.
- 3.1.28. Financial accounting/USA. Mexico. Or Canada 2001.
- 3.1.29. Литвиненко М.И. Обзор международных стандартов финансовой отчетности //журнал «Главбух». – 1998 №1.
- 3.1.30. Carl S. Warren, James M. Reeve, Philip E. Fees/Accounting/USA. Cincinnati, Ohio. 1998

Конференция материалларына силтемелер

- 6.1. Қанглыбеков Қ. // илимий-эмелий конференция материаллары. -Нөкис, 2013. –Б. - .
- 6.2. Қанглыбеков Қ. // илимий-эмелий конференция материаллары. -Нөкис, 2013. –Б. - .

7. Интернет сайтлары

- 7.1. www.aicpa.org/index.htm -American Institute of Certified Public Accountants

- 7.2. www.apb.org.uk - Auditing practices Board
- 7.3. www.arraydev.com/commerce/JIBC/ - Интернет банкинг ҳам коммерция журнали
- 7.4. www.bizcom.ru/bank_business/index.html - виртуальное издательство различных бизнес публикаций.
- 7.5. www.buhgalt.ru – Журнал «Бухгалтерский учет».
- 7.6. www.cer.uz – Иқтисодий изланишлар маркази
- 7.7. www.dis.ru/fm/arhiv/2004/4/9.html - Просвирина И.И. Интеллектуальный капитал: новый взгляд МЕА нематериальные активы. Финансовый менеджмент, №4 / 2004,
- 7.8. www.iasc.org.uk - International Accounting Standards Committee
- 7.9. www.iaa.org.uk - The Institute of Internal Auditors – United kingdom
- 7.10. www.nalog.ru – Министерства РФ по налогам и сборам
- 7.11. www.nao.gov.uk - UK National audit office
- 7.12. www.pravo.eastink.uz – Иқтисодий қонунлар тўплами
- 7.13. www.translate.ru – Ўзбекстан Республикасы Давлат Солиқ Қўмитаси
- 7.14. www.fmc.uz – Ўзбекстан миллий ахборот агентлиги
- 7.15. www.lex.uz – Ўзбекстан Республикасы қонунлари тўплами

«Қарақалпақ МТП» ААЖның баланс мағлыұматлары

Көрсеткішлер аты	Қатар коды	Есабат дәуірі басына	Есабат дәуірі ақырына
1	2	3	4
I. Узақ мүддетли активлер			
Тийкаргы қураллар:			
АКТИВ			
Басланғыш (қайта тиклеу) қуны (0100, 0300)	010	153362	4505,7
Тозыу суммасы (0200)	011	57450	630,8
Қалдық (баланс) қуны (010 қатар-011 қатар)	012	95912	3874,9
Материаллық емес активлер:			
Басланғыш қуны (0400)	020		
Амортизация суммасы (0500)	021		
Қалдық (баланс) қуны (020 қатар-021 қатар)	022		
Узақ мүддетли инвестициялар, барлығы (040+050+060+070+080 қатарлар) соның ишінде:	030	144964,4	144964,4
Бахалы қағазлар (0610)	040	144964	144964
Сынар хожалықларға инвестициялар (0620)	050		
Қарауындағы хожалықларға инвестициялар (0630)	060		
Сырт ел капиталына ийе кәрханаларға инвестициялар (0640)	070		
Баска да узақ мүддетли инвестициялар (0690)	080		
Орнатыуға үскенелер (0700)	190		
Капитал қойылмалар (0800)	100		
Узақ мүддетли дебиторлық қарыздарлық (0910, 0920, 0930, 0940)	110		
Соннан: мүддеті өткен	111		
Мүддеті узайттырылған кешиктирилген кәрежетлер (0950, 0960, 0990)	120		
I бөлім бойынша жәми (012+022+030+090+100+110+120 қатарлар)	130	240876,4	148839,3
II. Ағымдағы активлер			
Товар-материаллық запаслар, барлығы (150+160+170+180 қатарлар), соның ишінде:	140	35505,8	33354,0
Өндирис запаслары (1000, 1100, 1500, 1600)	150	32278	30322
Тамамланбаған өндирис (2000, 2100, 2300, 2700)	160		
Таяр өнім (2800)	170		
Товарлар (2980ды алып таслағанда 2900)	180	3227,8	3032
Келеси дәуір кәрежетлери (3100)	190	23524,4	
Кешиктирилген кәрежетлер (3200)	200		
Дебиторлар, барлығы (220+230+240+250+260+ +270+280+290+300+310 қатарлар)	210	608878,7	637943,0
Соннан: мүддеті өткен	211		
Қарыйдар хәм буйыртпашылардың қарызлары (4900 алып таслағанда 4000)	220	93625,7	88806
Бөлімлердің қарызлары (4110)	230	483746	498537
Сынар хәм қарауындағы хожалықлардың қарызлары (4120)	240		
Хызметкерлерге берилген аванслар (4200)	250		
Жеткерип беріуші хәм бөліп алып іслеушілерге берилген аванслар (4300)	260		
Бюджетке салық хәм жыйымлар бойынша аванс төлемлери (4400)	270		
Мәмлекетлик арнаулы фондлар хәм камсызландыру бойынша аванс төлемлери (4500)	280		
Шөлкемлестіріушілердің устав капиталына болған қарызлары (4600)	290		
Баска да операциялар бойынша хызметкерлердің қарызлары	300		

(4700)			
Баска да дебиторлық қарыздар (4800)	310	31507	50600
Пул қаржылары, барлығы (340+350+360+370 қатарлар), соның ишінде:	320		30,6
Кассадағы пул қаржылары (5000)	330		
Есап бетіндегі пул қаржылары (5100)	340		
Сырт ел валютасындағы пул қаржылары (5200)	350		
Баска да пул қаржылары хәм эквиваленттері (5500+5600+5700)	360		30,6
Қысқа мүддетті инвестициялар (5800)	370		
Баска да ағымдағы активтер (5900)	380		
II бөлім бойынша жәми (140+190+200+210+320+370+380 қатарлар)	390	667908,9	671327,6
Баланстың активі бойынша жәмиси (130 қатар+390 қатар)	400	908785,3	820166,9
ПАССИВ			
I. Өз қаржыларының деректері			
Устав капиталы (8300)	410	164759	164759
Қосылған капитал (8400)	420	1877	1877
Резерв капиталы (8500)	430	7370,6	7371,0
Сатып алынған өз акциялары (8600)	440		
Бөлістірілмеген пайда (қаптанбаған зыян) (8700)	450	1571,3	3308
Максетті түсімлер (8800)	460		
Келесі дәуір қарыжылары хәм төлемдері бойынша резервтер (8900)	470		
I бөлім бойынша жәми (410+420+430+450+ +460+470 қатарлар)	480	175577,9	177315
II. Миннетлемелер			
Узақ мүддетті миннетлемелер (500+510+ +520+530+540+550+560+570+580+590 қатарлар)	490	51056	
Соның ишінде узақ мүддетті кредиторлық қарыздар (500+520+540+560+590 қатарлар)	491		
Оннан: мүддеті өткен узақ мүддетті кредиторлық қарыздар	492		
Жеткеріп беріуші хәм бөліп алып іслеушілерге узақ мүддетті қарыздар (7000)	500		
Бөлімдерге болған узақ мүддетті қарыздарлық (7110)	510		
Сыңар хәм қарауындағы хожалықтарға узақ мүддетті қарыздарлық (7120)	520	51056	53720,9
Мүддеті узайттырылған узақ мүддетті дәрәмат (7210, 7220, 7230)	530		
Салық хәм төлемдер бойынша мүддеті узайт-тырылған узақ мүддетті миннетлемелер (7240)	540		
Баска да мүддеті узайттырылған узақ мүддетті миннетлемелер (7250, 7290)	550		
Қарыйдар хәм бұйыртпашылардан алынған аванстар (7300)	560		
Узақ мүддетті банк кредиттері (7810)	570		
Узақ мүддетті қарыздар (7820, 7830, 7840)	580		
Баска да узақ мүддетті кредиторлық қарыздар (7900)	590		
Ағымдағы миннетлемелер, барлығы (610+620+630+640+650+660+670+680+690+ +700+710+720+730+740+750+760 қатарлар)	600	682151,4	589131
Соның ишінде: Ағымдағы кредиторлық қарыздар (610+630+650+670+680+690+700+ +710+720+760 қатарлар)	601	667151,4	589131
Соның ишінде: мүддеті өткен ағымдағы кредиторлық қарыздарлық	602		
Жеткеріп беріуші хәм бөліп алып іслеушілерге қарыздарлық (6000)	610	80552,9	89011
Бөлімдерге болған қарыздарлық (6110)	620		

Сыңар хәм қараўындағы хожалықларға қарыздарлық (6120)	630	74352	54222
Мүддети узайтырылған дәрәмат (6210, 6220, 6230)	640		
Салық хәм төлемлер бойынша мүддети узайттырылған миннетлемелер (6240)	650	170242,3	93832
Баска да мүддети узайттырылған миннетлемелер (6250, 6290)	660		
Алынған аванслар (6300)	670		
Бюджетке төлемлер бойынша қарызлар (6400)	680	17197,8	41661
Қамсызландырыў бойынша қарызлар (6510)	690		
Мәмлекетлик арнаўлы фондларға төлемлер бойынша қарыздарлық (6520)	700	46823,6	59877
Шөлкемлестириўшилерге қарызлар (6600)	710	7640	
Мийнет ҳақы бойынша қарызлар (6700)	720	70772	95331
Қыска мүддетли банк кредитлери (6810)	730	15000	
Қыска мүддетли қарызлар (6820, 6830, 6840)	740		
Узақ мүддетли миннетлемелердиң ағымдағы бөлеги (6950)	750		
Баска да кредиторлық қарызлар (6950 алып таслағанда 6900)	760	199570,6	155197
II бөлим бойынша жәми (490+600 қатарлар)	770	733207,4	642851,9
Баланстың пассиви бойынша жәмиси (480+770 қатарлар)	780	908785,3	820166,9

**«Қарақалпақ МТП» ААЖның финанс нәтижелери ҳаққында
мағлыұматлары**

Көрсеткишлер	Қатар саны	Өткен жылдың усы дәуиринде		Есабат дәуиринде	
		Дәраматлар (пайда)	Қәрежетлер (зыян)	Дәраматлар (пайда)	Қәрежетлер (зыян)
1	2	3	4	5	6
Өним (товар, жумыс, хызмет) лерди сатыўдан келип түскен түсим	010	213592,4	х	213791,7	х
Сатылған өним (товар, жумыс, хызметлер) диң өндиристеги өзине түсер баҳасы	020	х	192233,2	х	192682,7
Өним (товар, жумыс, хызмет)лерди сатыўдан жалпы пайда (зыян) (010-020)	030	21359,2	0	21109	0
Дәўир қәрежетлери жәми: (050+060+070+080)	040	х	257992,5	Х	201716,3
Сатыў қәрежетлери	050	х	10679,6	х	10689,6
Админстративлик қәрежетлер	060	х	237279,6	х	180440,1
Басқа да операциялық қәрежетлер	070	х	10033,3	х	10586,1
Келеси салыққа тартылатуғын базадан шегирилетуғын есабат дәўири қәрежетлери	080	х		х	
Тийкаргы искерлик басқа да дәраматлары	090	237182,7	х	182344,5	х
Тийкаргы искерликтен пайда (зыян) (030-040+090)	100	549,4		1737,2	
Финанслық искерликтин дәраматлары, жәми (120+130+140+150+160)	110		х		х
Дивидендлер түринде алынған дәраматлар	120		х		х
Процентлер түринде алынған дәраматлар	130		х		х
Узақ мүддетли ижарадан (лизингтен) алынған дәраматлар	140		х		х
Валюта курсының дәраматлар	150		х		х
Финанслық искерликтин басқа да дәраматлары	160		х		х
Финанслық искерлик бойынша қәрежетлер (180+190+200+210)	170	х		Х	
Процентлер түриндеги қәрежетлер	180	х		Х	
Узақ мүддетли ижара (лизинг) бойынша процент түриндеги қәрежетлери	190	х		Х	
Валюта курсынан зыянлар	200	х		Х	
Финанслық искерликтин басқа да қәрежетлери	210	х		Х	
Улыўма хожалық искерлигининң финанслық нәтижеси (пайда ямаса зыяны) (100+110-170)	220	549,4		1737,2	
Айрықша жағдайдағы пайда ҳәм зыян	230				
Салық төленгенге шекемги улыўма финанслық натийже (220+/-230)	240	549,4		1737,2	
Пайда (дәрамат) дан салық	250	х		Х	
Пайдадан басқа да салық ҳәм жыйымлар	260	х		Х	
Есабат дәўириндеги сап пайда (зыян) (240-250-260)	270	549,4		1737,2	

3-қосымша

**«Қарақалпақ МТП» ЖШЖиниң Тийкаргы қураллар хәрекети ҳаққындағы есабаты
(мың сўмда)**

Көрсеткишлердин аты	Қатар саны	Басланғыш (тиклеў) баҳасы				Жыйналған амортизация (тозыў) мўғдары				Қалдық баҳасы	
		Жыл басына қалдық	Келип түскен	Шығыс	Жыл ақырына қалдық	Жыл басына қалдық	Келип түскени бойынша	Шығысы бойынша	Жыл ақырына қалдық	Жыл басына	Жыл ақырына
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 (7+8-9)	11 (3-7)	12 (6-11)
Жер	010										
Жерди абаданластырыў	020										
Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) шәртнамасы бойынша алынған т. қуралды абаданласт-ў	030										
Имарат	040										
Қурылма	050										
Жеткерип бериўши қурылмалар	060										
Машина ҳәм үскенелер	070	153362		153362		57450		57450			
Мебель ҳәм офис үскенелери	080										
Компьютер ҳәм есаплаў техникасы	090	4506			4506	315	315		630,8	4190,3	3875
Транспорт қураллары	100										
Инструментлер											
Жумыс ислеўши хайўанлар	010										
Төл бериўши хайўанлар	020										
Көп жыллық егинлер	030										
Баска да тийкаргы қураллар	040										
Консервация қылынған т.қурал	050										
Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг)ға алынған т.қуралларды	060										
ЖӘМИ тийкаргы қураллар (110 нан 160 шекем)	170	157867,7		153362	4505,7	57765,4	315,4	57450	630,8	4190,3	3874,9
Соннан:	171										
- өндириллик											
- өндириллик емес	172										
Мағлыўмат ушын:											
Жыл даўамында сатып алынған тийкаргы қураллар, Жәми (181+182+183)	180										
Өз қаржылары есабынан	181										
Банк кредитлери есабынан	182										
Баска да қарызға алынған қаржы есабынан	183										
Ижараға берилген тийкаргы қураллар	160										
Ижараға алынған тийкаргы қураллар	170										
Тамамланбаған қурылыс	190										

4-қосымша

«Кегейли МТП» ЖШЖиниң Тийкаргы қураллар хәрекеті хаққындағы есабаты
(мың сұмда)

Көрсеткішлерд аты	Қата сань	Басланғыш (тиклеў) баҳасы				Жыйналған амортизация (тозыў) мұғдары				Қалдық баҳасы	
		Жыл басына қалдық	Келип түске н	Шығ ыс	Жыл ақыр ына қалд ық	Жыл басын а қалды қ	Кели п түске ни бойы нша	Шы ғыс ы бой ынш а	Жыл ақыры на қалды қ	Жыл басын а	Жы л ақы рын а
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 (7+8-9)	11 (3-7)	12 (6-10)
Жер	010										
Жерди абаданластырыў	020										
Узақ мүддетли ижара (финанслық лизинг) шартнамасы бойынша алынған т. қуралды абаданласт-ў	030										
Имарат	040	37258,4	4566,7	5970,8	36465,6	32009,7			27148,7	5248,7	9316,9
Қурылма	050	1024,2		1024,2		986,3				37,9	0
Жеткерип беріў қурылмалар	060	8136,2	1811,3		10010,3	6805,4			6884,3	1330,8	3126
Машина үскенелер	070	1207683,6	71809,2	584313,8	742259,2	717088,1			631828,9	490595,5	110430,3
Мебель хәм о үскенелери	080	869,5		348,8	522,1	689,9			424,7	179,6	97,4
Компьютер хәм есаплаў техникасы	090										
Транспорт қураллары	100										
Инструментлер											
Жұмыс іслеўши хайўанл	010										
Төл беріўши хайўанлар	020										
Көп жыллық егинлер	030										
Басқа да тийкаргы қурал	040										
Консервация қылынған т.қураллар	050										
Узақ мүддетли ижара (фи лық лизинг)ға алынған т.қуралларды	060										
ЖӘМИ тийка қураллар (110 нан шекем)	170	1254971, 9	78187, 2	591657 ,6	789257,2	757579 ,7			666286,6	497392,5	122970 ,6
Соннан: - өндириллик	171										
- өндириллик емес	172										
Мағлыўмат ушын:											
Жыл даўамында сатып ал ған тийкаргы қураллар, Жәми (181+182+183)	180										
Өз қаржылары есабынан	181										
Банк кредитлери есабына	182										
Басқа да қарызға алынған қаржылар Есабынан	183										
Ижараға берилген тийкаргы қураллар	160										
Ижараға алынған тийкаргы қураллар	170										
Тамамланбаған қурылыс	190										